

İçindekiler Tablosu

<u>I. Takdim</u>	2
<u>II. Eski Türkçe Eserlerin Yazımında Kullanılan Yazı Sistemleri</u>	7
<u>III. Türk Runik Yazılı Külliyat</u>	8
<u>A. Asya Alanı Türk Runik Harfli Yazıtların Bölgelere Göre Dağılımı</u>	10
1. Batı Türkistan'da	10
2. Doğu Türkistan'da	10
3. Moğolistan'da	11
4. Güneydoğu Sibirya'da	11
5. Kuzeydoğu Sibirya'da	12
<u>IV. Maniheizt ve Buddhist Çevre Türk Külliyatı</u>	12
<u>A. Maniheizt Çevre Türk Külliyatı</u>	14
<u>B. Buddhist Çevre Türk Külliyatı</u>	15
<u>C. Maniheizt ve Buddhist Türk Edebî Çevrelerinde Manzum Edebiyat</u>	20
Maniheizt ve Buddhist Çevrelere Ait Manzum Dil Yadigârlarının Özellikleri	20
İçerikleri Bakımından Maniheizt ve Buddhist Çevrelere Ait Manzum Dil Yadigârları	23
<u>V. Din Dışı Edebiyat</u>	28
<u>A. Hristiyan Türk Edebiyatı</u>	28
<u>Dipnotlar</u>	29
<u>Kaynaklar</u>	31

Prof. Dr. Sema Barutçu ÖZÖNDER

Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi / Türkiye

ESKİ TÜRKLERDE DİL VE EDEBİYAT

Türk dilinin ön tarihi üzerine bugüne değin pek çok şey yazılıp çizilmiştir. Bunların büyük bir kısmı Ural Altay ve/veya Altay dil ailesi tartışmaları etrafında yazılıp çizilenlerdir. Bir dil ailesinden, kısaca kökende tek bir ana dile bağlanan akrabalığı muhtemel dillerin oluşturduğu grup anlaşılır. Türk dilinin de başlangıçta 'Ural Altay dil ailesi'nin Türk, Moğol, Tunguz dillerinin oluşturduğu Altay dalının bir üyesi olduğu yönünde yapılan sistemli çalışmaların tarihi 19. yüzyılın ortalarına kadar uzanır.¹ Bununla birlikte, UralAltay ailesi fikri oldukça erken terkedilmiş, Samoyed ve FinUgor gruplarının karşılaştırmalı dil araştırmaları, TürkMoğolTunguz karşılaştırmalı dil araştırmalarından bağımsız bir kol hâlinde ilerlemiştir. Bu konunun uzun bir hikâyesi vardır, bunun için bkz. 2. Ural Altay Ailesi.

Türk Moğol Tunguz karşılaştırmalı araştırmalarına daha sonra Korece ve Japoncanın da dâhil edildiği görülür. Yine de bu dillerin temelde ortak bir dilden mi geldiği konusuna, meselâ HindAvrupa dil âilesinde veya daha yakın olarak Samoyed ve FinUgor gruplarının oluşturduğu Ural dillerinde olduğu gibi çözülmüş bir konu olarak bakılmaz. Tartışmalar baştan beri bu dillerin ortak bir dilden gelişip bir aile oluşturdukları iddiası ile bu diller arasındaki benzerliklerin sıkı 'toplum>dil ilişkileri' yoluyla karşılıklı alıntılamalardan ibaret olduğu iddiasında odaklanmıştır. G. J. Ramstedt köken birliği iddiasının gerçek kurucusu olarak kabul edilir. N. Poppe'nin "Altaisch und Urtürkisch" (1926) çalışması ise, ProtoAltayca ve Ana Türkçe (=Urtürkisch) bağlantısında karşılaştırmalı Altay dil biliminin başarılı ilk çalışmalarından biri olarak değerlendirilir. Yine Poppe'nin karşılaştırmalı Altay fonolojisi Altay dillerinin soyca akrabalığını ispat için ilk tam metodik girişim olarak tanımlanır. W. Kotwicz, başlarda Vladimirtsov, daha yeni bir kuşak olarak G. Doerfer, Sir G. Clauson, Şçerbak benzerlikleri Türkçe > Moğolca > Tunguzca yolunu izleyen alıntılamar olarak dil ilişkisi yoluyla açıklamaya çalışırlar.²

"Türk"lerin dilinin hem iç tarihinin hem de dış tarihinin en erken aşamaları ile ilgili söylenebileceklerin her durumda bu iki birbirine zıt yönde yürüyen tartışmalar etrafında olması kaçınılmazdır.

Türklerin>Türkçenin ön tarihi, karanlık tarihi, bir başka deyişle ancak birtakım dil bilimi metodlarıyla tahmin edilebilecek tarihi söz konusu olduğunda, (elbette iddia nesnesi olan diğer diller için de geçerli olmak üzere) her iki iddianın da bir arada değerlendirilmesi gerektiğini söylemek çok da yanlış olmaz. En eski Türk tarihi ve mekânı köken birliği olsa bile yalnızca Moğol, Tunguz (belki Kore ve Japon) toplum>dil ilişkilerini değil, Ural, Paleo Asya/Sibir, SinoTibet, HindAvrupa, Sami Hami toplum>dil ilişkilerine de sahne olmuştur. Bu erken dil ilişkilerinden daha çok UralTürk dil ilişkilerine dair esaslı çalışmalar yapıldığı söylenebilir.³

I. Takdim

Türkoloji literatürü, Türk dilinin tarihinde bir dönem nitelemesi olarak "eski" sözcüğünü yaygın olarak M.S. VIX. yy.⁴ arasındaki bir zaman dilimini göstermek üzere kullanır. Bu "dönem"i belirleyen temel ayırıcı özellik "Türk" dilinin "yazı dili" olarak kullanıldığının bizzat "Türk"lere ait kaynaklarla tanıklanabiliyor olmasıdır. Bu "eski" dönem, zaman zaman iç içe girmelerle beraber Türk devlet tarihi açısından, Türk hayat alanının doğusunda Ötüken merkezliğindeki sırasıyla Kök Türk Uygur Kırgız, batısında ise Kuzey Kafkaslar merkezliğindeki BulgarHazar siyasî hâkimiyetinin idrâk edildiği bir zaman dilimine denk gelir.

ESKİ TÜRKLERDE DİL VE EDEBİYAT

Bugün elimizde, bu döneme ait olmak üzere hem VII. yüzyıl sonundan başlayarak Oguz dalına, hem de az sayıda olsa bile VIII. yy.dan başlayarak Ogur dalına ait yazılı malzeme vardır. Türkçenin bu tarihler öncesine ait yazılı kaynakları olup olmadığı konusu, elbette Eski Türklerin kendi dillerini hangi şartlar altında nasıl bir plânlamaya tâbi tuttuklarını bilmek bakımından önem kazanmaktadır.

Eski Türk çağının konargöçer Türklerinin yazı yazma eylemini ne kadar benimsedikleri veya sevdikleri veya yazı yazma eylemine ne kadar ihtiyaç duydukları konusu araştırmaya muhtaç olsa da, bilinen Türk Runik alfabesi ile yazılı eserler, yazıldıkları malzeme yanında konu ve türleri bakımından da bir incelemeye tâbi tutulduğunda, Eski Türklerde yazının aynı dilin üyeleri arasında bir iletişim veya haberleşme aracı olarak kullanılmış olmasının dışında, dinî ve kültürel yaşayışın yansıtıcısı olma işlevini de yerine getirdiği dikkati çeker. Kaya yazılarının bir kısmı bu niteliği taşır.⁵

Aralarında tarımciekincilerin de olduğu ve “avlanma”ya da dinî bir muhteva katarak törensel bir kılığa büründüren Türklerin kayalara ve taşlara yazarak “sonsuz”luğa (ETü. be]gü) bıraktıkları yazılarını, aynı zamanda taşınabilir nitelikte hangi tür bir malzeme üzerine yazdıkları konusu elbette önemlidir. Bu üzeri yazılı taşınabilir malzemenin, yani kâğıt görevini gören üzeri yazılı nesneyle ilgili olarak onun korunması veya tersi, konusunda eski çağların Türklerinin âdet ve alışkanlıkları hakkında ise pek birşey bilmiyoruz. Elimizdeki kâğıda yazılı metinlerin en erken 9. yüzyıla tarihlendirilebildiğine bakılırsa, şâyet daha önceki yüzyıllarda da kâğıt vazifesi gören nesnelere kullanmışlarsa, bu üzeri yazılı nesnelere koruma veya saklama alışkanlığına sahip olduklarını söylemek zorlaşmaktadır. Bugünkü gözle, bu varsayılan edinilmemiş alışkanlıkta sıradan toplum üyeleri mazur görülebilir. Onlar Kök Te]rici Türklerle ise bu, belki daha da tabiî gelmelidir. Bununla beraber, Eski Türklerin yöneticilerinin buyruklarını ne ile saldıkları, diplomatik haberleşmelerini nasıl yürüttükleri sorusunda, onların yazışmaya ne kadar yer verdikleri hususu önemlidir. Bu soru, yine Asya'nın yaygın yazılı dinî öğretisi Buddhizm'in ve bir dereceye kadar Maniheizm'in Türkler arasındaki tarihsel konumu noktasında da sorulmalıdır. En azından okumayı, okutmayı, yazmayı, yazdırmayı sevap sayan bu dinî öğretilerin Türk soylu müminlerinin yazı yazma, yazdırma ve yazışma faaliyeti bakımından Te]rici Türklerden daha ileri olmaları gerektiğini söyleyebiliriz. Bu noktada, Eski Çağ Türk toplumunda yazı yazmayı, yazdırmayı, yazışmayı etkileyen faktörler arasına yerleşiklik ve/veya konargöçerlik dağılımlı hayat tarzından başka, Türk mümininin bu hayat tarzlarından birini veya birlikte tercihinde belirleyici olarak yazılı, yazısız hangi dinî öğreتيye bağlı olduğunu da katmak gerekir.

Türk dilinin Oguz dalının yazılı tarihinin VII. yüzyılın son çeyreğinden çok daha eski bir tarihe gittiği aslında elimizdeki haberlere göre kesindir. Merkezi Ötüken olan Kök Türk devletinin (M.S. 552-745) batı kanadını sevk ve idare eden İstâmi'nin (öl. 575 sonu veya 576 başı) veya Bizans kaynaklarındaki şekliyle Silzibulos'un (<* Sir Yabgu)⁶ 568'de, Bizans imparatoru II. İustinos'a verilmek üzere Maniaks'in başkanlığındaki elçilik heyetiyle gönderdiği "İskit harfleriyle" yazılı mektup böyle haberlerden biridir.⁷ Aynı dönemden Türk yöneticilerin diplomatik mektuplaşmaları bu haberle sınırlı değildir. Meselâ, Çin imparatorlarına gönderilen Çince kayıtlı iki mektupla ilgili varılan sonuçlar Türk yazı dili tarihi açısından önemlidir: Bu mektuplardan biri İşbara (Shapolio) kağan'ın (581-587) 584 (Ejder yılının 9. ayının 10. günü) tarihli mektubu, diğeri ise 607 tarihli Ch'immin kağan'ın (600-609) mektubudur. Her iki mektup metninin de orijinal dilinin Türkçe olduğu, Çincedeki kayıtların metin analizlerinden anlaşılabilmiştir.⁸ Elbette, İstâmi Yabgu'nun mektubu kadar, bu son iki kağan mektubunun da hangi alfabe ile yazıldığı sorulmalıdır. İstâmi'nin yukarıda

ESKİ TÜRKLERDE DİL VE EDEBİYAT

söz edilen II. İustinos'a gönderdiği mektupta kullanılan alfabenin Türk Runik alfabesi olduğu bilim çevresince kabul edilir. Alfabenin Sogd kökenli bir alfabe olabileceğini ileri sürenler de olmuştur. Hangi yazıyla yazılmış olurlarsa olsunlar, bu durum mektupların varlığı gerçeğini değiştirmez ve diplomatik ilişkileri sözden yazıya uzatır.

İstâmi Yabgu'nun diplomatik mektubunun dili ise, şüphesiz Türkçe olmalı idi. Elçilik heyetinin başında bir Sogd kökenlinin olması da, ancak Türk diplomasisinde kullanılan Sogdların çok dilli olmalarıyla açıklanabilir. Türklerle ilişki kurmak isteyenlerin de bu kolay ve pratik yolu seçtiklerine dair örnekler vardır. Meselâ, Batı Wei imparatoru Wenti, 545'te Kök Türklerle gönderdiği ilk diplomatik heyetin başına Kansulu bir Hu (muhtemelen Sogd) olan An Nop'ant'o'yu koymuştu.⁹

Gerçi hem Kök Türk hem de onun ardılı Ötüken Uygur devletinde özellikle kağanlık sülâleleri tarafından Sogd alfabesinin ve hatta Sogd dilinin belli amaçlar için kullanıldığını söylemek zorundayız. Meselâ, Ötüken yerinde, literatürde dikildiği yerin adıyla bilinen Bugut Kağanlık Yazıtının¹⁰ (M.S. 582 tarihli) üç yüzü Sogdca, bir yüzü Sanskrit idi. Sogdca yüzlerde Sogd alfabesi, Sanskrit yüzde de Br#hmO alfabesi kullanılmıştı. Böyle olmakla birlikte, Sogdca yüzlerin analizi, metinde Sogdcada hiç rastlanmayan anlatım unsurlarının varlığını göstermiştir. Pek çok anlatım ögesinin daha geç tarihli kağanlık yazıtlarındaki kullanımlara denk gelmesi, metnin Türkçede kaleme alınıp Sogdcaya çevrildiği görüşünü hâkim kılmıştır. Hatta araştırmacılar metinde geçen bazı sözcük ve ifadeleri Orta Farsça benzerleriyle karşılaştırmışlardır. Yazıt müellifinin soy kimliği aslında kesin belli değildir. Klyaştorıy Livşits'e göre yazıt 'müellif'i, ya Sogdcası çok iyi bir Türk ya da ismi Türkçe olan bir Sogd'dur. Yazıt müellifinin soy kimliğinden dolayı da iki dilli olabileceği dikkate alınmalıdır. Zira Türk kağanlık sülâleleri, etraflarında soyunun bir tarafı Hu'ya¹¹ çıkan ileri gelenlerin veya akrabaların eksikliğini hiç hissetmemiş olmalıydı. Âlimlere göre, metin yazarı, her kimse Buddhist de değildi. KlyaştorıyLivşits bunu metinde geçen 'swşwyn't (Avesta saosyant "kurtarıcı") Zerdüş'terimi ile daha çok Mazdeist Sogdlar arasında "tanrı/tanrılar"ı kastedenden bg(çokluk biçimi bgyşt) terimlerinin varlığına bağlamak isterler. Bununla birlikte, onlar yazıtta bgsözcüğünün, Türkçe tâjri "Tanrı"nın değil, Türkçe bâg "bey"nin karşılığı olarak kullanıldığı görüşündedirler. O. Hansen (1930) ve O.I. Smirnova'nın (1963, 1967) Sogdca bg'ın Türkçe tâjri olduğu görüşlerini, âlimlerin zayıf görünen itirazına rağmen (80, dn. 10), kabul etmek gerekir. KlyaştorıyLivşits'in her iki terim için de sundukları dayanak ve yorumlara itiraz için geç Kök Türk kağanlık yazıtları yardımcı olabilir: İlk 'swşwyn't (Avesta saosyant) sözcüğünün, Tengrici Türklerin Tanrı'ya ve Tanrı'dan dolayı kağana has bir eyleme tahsis ettikleri yarlıgqa/yarlıqa“(Tanrı) esirgemek, yarlıgamak” fiilini¹² karşılayabileceği pekalâ hesaba alınmalıdır. bg'ın Tâjri “Tanrı” için kullanılmayacağına dair verilen k'w bgy s'r pwrsty “he ask God/O Tanrı'ya sordu.” cümlesinden hareketle ileri sürdükleri “... However, it cannot be proved either that in this phrase of the inscription bgnecessarily means “heavenly” or “deity of heaven” corresponding to tâ] ri “heaven, deity, divine”. The semantic fields of these words are not completely identical, partly due the differences between the cosmogony and religious notions of the Sogdians and Turks (the notion of Heaven and Earth as created by Ahuramazda at the Sogdians, Heaven and Earth as existing from time immemorial at the Turks) /Fakat, bütün bu söylenenlere rağmen, yazıtın bu ibaresindeki bg sözcüğünün tâjri “cennet, tanrı, ilâhî” sözünü karşılayan “ilâhî, semavî” veya “cennetin tanrısı, göğün tanrısı” anlamında olduğu ispat edilemez. Bu sözlerin semantik alanları aynı değildir, fark Sogd ve Türklerin kozmogoni ve dinî anlayışlarındaki farklardan doğmaktadır (Yer ve Gök Sogdlarda Ahuramazda tarafından yaratılmışken, Türklerde Yer ve Göğün çok eski zamandan beri mevcut olduğu anlayışı)” (1972: 80) şeklindeki dayanaklarına Orhon

ESKİ TÜRKLERDE DİL VE EDEBİYAT

yazıtlarının Türklerde evrenin ve insanoğlunun yaradılışı düşüncesini açıkça ortaya koyan cümleleri karşı gelmektedir.¹³ Bugut yazıtındaki bgâlimlerin de belirttiği gibi Ahuramazda'yı karşılamamıştır, ama metin yazarı Türklerin "Kök" ve "Türk" belirticileri ile sınırladıkları 'Tanrı'sına Sogdcada ve/veya Sogdların din dünyasında mümâsil gelebilecek tek biçimin bg olabileceğini düşünmüş olmalıdır. Öte yandan, Buddhist eğilimlerin zirvedeki dönemini yaşayan Kök Türk kağanlık ailesinin bir kağanlık yazıtına Mazdeist eğilimlerin yansıtılmasına nasıl izin verebildiği düşündürücüdür.

Klyaştorıy Livşits her tür ifade paralelliğine rağmen, Bugut yazıtının daha geç tarihli kağanlık yazıtlarından ayrılan yönlerine de işaret etmişlerdir. Bunlardan biri geç tarihli Türkçe kağanlık yazıtlarının aksine Bugut yazıtının 1. şahıs yerine 3. şahıs ağzından yazılmış olmasıdır. Yine diğer geç kağanlık yazıtlarında olduğu

gibi dikili taş bir kaplumbağa kaide üzerine oturmakla beraber, aile soy damgası yazıtta yoktur. (KlyaştorıyLivşic 1972) Gerçekten, şaşırtıcıdır. Yazıtın diğer kağanlık yazıtlarından ayrılan bir başka yönü daha vardır: Uygur kağanlığı yazıtları da dâhil olmak üzere, Ötüken siyasî merkezli Eski Türklerin kağanlık yazıtlarının doğu yüzleri bir yaradılış miti, kozmogoniyle başlatıldığı hâlde, Bugut yazıtı bu özelliği de taşımaz. Öte yandan dili Sanskrit olduğu söylenen ve yukarıdan aşağıya doğru Br#hmO yazısı ile yazılı 20'den fazla satırdan oluşan yüzün muhtevası ise, bildiğimiz kadarı ile henüz ortaya konmamıştır.

KlyaştorıyLivşits yazıtının harflerinin (akwara) çok küçük olduğunu, derin oyulmadıklarını ve çok fazla yıpranmış olduğunu söylerler. Bu kısmı, yazıtın dikildiği tarihte Kök Türk sarayı himayesinde Buddhizm faaliyeti gösteren Jinagupta'nın yazdırmış olduğu düşünülmektedir¹⁴ ki, bu doğru olmalıdır. İster Sanskrit olsun ister başka (?) dilde Bugut yazıtının Br#hmO harfli yüzü, bu yazıtın 6. yüzyılda Türk kağanlığının siyasî merkezinde, Ötüken'de kağanlık ailesi üyelerinin nazarındaki dinî değerini ve yerini göstermektedir. Biz her hangi bir sonuca varmadan en azından şunları sorabiliriz: Jinagupta misyonu Kök Türk ülkesinde kaldığı on yıllık süre içinde Buddhizmin kutsal dili Sanskrit'in yazısının Türkçede yazılıp yazılmayacağını merak edip denemişler miydi? Veya Batıda amcası Türk Tejrici İstami Yabgu, Türk runiklerini standart dil türünün yazımı için planlamaya tâbi tutarken, Buddhizmin yeni mümini Taspar Kağan da bir Buddha samghası kurulmasını emrettiği gibi dininin kutsal yazısının, Türkçenin yazımına uyarlanması için emir verdi mi?

Kök Türk Kağanlığının I. Döneminde; VI. yüzyılın ortalarında Çinceden çevrilen Buddhist eserler adlarıyla bellidir. Bir savaş sırasında ele geçirilip Ötüken'de tutulan Buddhist rahip Hui Lin'in telkinleriyle Taspar kağanın (572-581) Buddhizm'i kabul ettiği, onun Chi imparatorluğundan Niep'an, Huayen, Chingmin ve Shihtunglü adlı Buddhist eserleri istettiği, Buddhist manastırlar (chialan) inşa ettirdiği Çin kaynaklarında kayıtlıdır. Yine bu dönemde Ch'i imparatoru, çok dilli Liu Shihch'ing'e Nirv#AasNtra'yı Türkçeye çevirtirmiş, eser Lo TeLin adlı elçi tarafından Taspar kağan'a (572-581) tanıtılmıştı (575 sonu).¹⁵ Aynı zamanda, Kuzey Chou imparatoru Wuti'nin Buddhizm karşıtı siyaseti yüzünden bu ülkeyi terketmek zorunda kalan ünlü misyoner, Hindli rahip Jinagupta ve yanındakiler Taspar kağanın himayesine girmiş, Jinagupta burada kaldığı on yıllık süre zarfında (M.S. 574-584) Buddhizmi yaymaya çalışmıştı. Jinagupta misyonunun bu dönemde yoğun bir çeviri faaliyetinde bulunduğu, belli Buddhist sNtra'ların Türkçeye çevrildiği, hatta Taspar kağan için yazıldığı bilinmektedir.¹⁶ Birinci Kök Türk dönemi, adeta, bütün Türk yurdunu Buddhizm'in hayat alanı hâline getirmiştir. Zira hâkimiyet alanı Kuzey Afganistan'daki Kunduz'a kadar uzanan Kök Türk ülkesinin batı tarafında da, bizzat Tung Yabgu kagan tarafından sürekli yanında alıkonma derecesine varan bir misafirperverlik ve ilgi gören

ESKİ TÜRKLERDE DİL VE EDEBİYAT

Hindli rahip Prabhakaramitra ve yoldaşları Tung Yabgu'nun Tokmak'daki ordosundan, ancak K'aoping kralı Taoli'nin çıkarttığı imparatorluk daveti ile T'ang imparatorunun başkentine gidebilmişlerdi.¹⁷

Aslında, Kök Türklerin Buddhizm'le daha da erken tanıştıklarını söylemek yanlış olmaz. "Hun" kültür çevresi içinde hayat bulan ve kökleri Hunların Ashihna sülâlesine çıkan Kök Türklerin erken kültür çevresi Gesi (bugünkü Kansu) bölgesi idi. Bu bölgedeki Buddhist tapınakları da, Turfan bölgesindeki tapınaklar gibi Hunlar inşa etmişti. M.S. 439'da Hunları ortadan kaldıran "Türk" soylu Tabgaçlar da, bu Buddhist mirası sürdürdüler. Altun Yış'daki bir yüzyıllık uzak kalmadan sonra, ancak Taspar kağan döneminde tekrar Buddhist çevreyle temasa geçen Türklerin, kendi ülkelerinde Türk kağanlarının himayesinde gerçekleştirilen bu Buddhist faaliyet sırasında, Çince'den ve/veya doğrudan Sanskritten veya Sogd ve Tohar dilleri aracılığı ile Türkçeye çevrilen erken tarihli böyle Türkçe Buddhist eserlerin başına ne gelmiştir, bunları henüz bilmiyoruz. Bu bilinmezlik, bu erken tarihli Türkçe dinî içerikli çeviri eserler için hangi alfabenin kullanıldığı sorusu için de geçerlidir. Türklerin yazılı çağlarının bu erken dönemlerinde eş zamanlı, fakat farklı kullanım alanlarına sahip olarak farklı alfabeler, ve özellikle dar din çevreleri için geçerli olmak üzere farklı diller ve alfabeler kullanıldığını düşünmemek elde değildir.

Muhtemelen Kök Türk kağanlığının 1. döneminde, idarenin başında olanlar dil ve alfabe konusunda kullanım alanlarının sınırlarını çizdikleri çok dilli ve çok alfabeli bir yapılanmayı tercih etmişlerdi: Bütün halkla beraber günlük hayatta Türkçe ve Türk runikleri; yönetim işlerinde ve diplomatik faaliyetler için egemenlik göstergesi olarak Türkçe, yine kağanlık ailesinin kimlik alâmeti olarak yalnızca Türkçe, yazıda ise yaygın olarak Türk Runikleri, fakat Sogd alfabesi de; ticarî faaliyetler ile bundan doğan hukukî muameleler için tüccarlarının yazısı ve dili dolayısı ile Sogd alfabesi, belki hukukî belgelerde Sogdca (böyle olmakla beraber, meselâ madenî paralarda görüldüğü gibi yönetenlerin etnik kimliği ile ilişkilendirilecek hükümler ad ve alâmetlerine önem verilerek!); dinî hayatta, özellikle manastır cemaatlerinin yeni din taşıyıcılarına göre değişen yazıları ve dilleri (dilde Sogdca, Toharca, Orta Farsça; yazıda Sogd, Br#hmO vb., ama Kök ~ Türk Te]rici iseler Türkçe ve Türk Runikleri, ve başlangıçta hangi yeni dinden olurlarsa olsunlar, kendi özellerinde Türk Runikleri).¹⁸

Dil ve yazıdaki bu tablo genişleyerek, etnik hayatîyet kadar, etnolinguistik hayatîyeti de sürdüren ya da yok edebilen değişme ve yenilenmelerin dış faktörlerine bağlı olarak kullanım yoğunluğu, niteliği ve derecesindeki farklarla (ve hatta artıp çoğalarak, meselâ GrekçeGrek yazısı, Orta FarsçaM#ni yazısı, İbrançalbranî yazısı, Kilise SlavcasıKiril yazısı gibi) Ashihna ailesinin de mensup olduğu geniş "Türk" kültür çevresinin çıkardığı "Kök Türk" öncesi ve sonrası İç Asya'ya hâkim (: batı'da Kerç'in batısından doğu'da Kadirkan dağlarına, güneyde ise Hotan'a kadar uzanan geniş alan üzerindeki) eski çağların bütün "Türk" soylu siyasî oluşumları için de geçerli gibidir.

Bir konuşma dilinin yazılı dilden yazı diline geçişinde asıl etkenin güçlü devlet hâkimiyetine bağlı oluşu dikkat çekicidir. Bu olgu, daha net bilgilere sahip olduğumuz Köktürk devletinden başlayarak Türk dili için de geçerlidir. Diyebiliriz ki, doğuda Türk boyları ittifakının gerçekleştiği Köktürk devletinin I. Hanedan döneminde Türk dilinin Oguz tipli kolu çoktan konuşma dili seviyesinden yazılı dil, hatta devlet dili olma özelliğini de kazanarak yazı dili olma sürecine erişmiş, bu durum II. Hanedan döneminde daha da pekişerek standartlaşmış ve yaygınlık bulmuştu. Yukarıda sözü edilen Menandros'un tarihinde geçen İstâmi Yabgu'nun Bizans imparatoruna göndermiş olduğu 568 tarihli mektup Kök Türk

ESKİ TÜRKLERDE DİL VE EDEBİYAT

kağanlığında bir devlet divanının olduğunu ve devletler arası yazışmaların buradan çıktığını gösteriyor. Sir G. Clauson, bu divanın bizzat İstâmi Yabgu'nun emriyle 6. yüzyılın üçüncü çeyreğinde kurulduğunu ve doğrudan diplomatik ilişkilerde bulunmak maksadıyla Runik alfabenin düzenlendiğini belirtir, bu divan aynı zamanda resmî görevlilere okumayazmanın da öğretildiği bir yer işini de görüyordu.¹⁹

Tabgaçlarda olduğu gibi (Boodberg 1936: 170) Kök Türk döneminde de yazıcılara *bitigçi (n) veya *bitkaçi, 'divan'a ise bitiglik denmiş olmalıdır. "Devletin yazı işlerinin yürütüldüğü ve bütün yazışmaların saklandığı yer" anlamında bitiglik kelimesi ünlü Çinli rahip Hsüan Tsang'ın Biyografisinin Türkçe çevirisinde tanıklanmıştır.

Kök Türk ordosunun muhaberati işlerinin, kağanlık yazıtlarının Kök Türk devlet okullarında yetiştirilen profesyonel yazıcılar tarafından yapıldığı düşünülmektedir. Meselâ, Sir G. Clauson, D. Vasil'ev gibi âlimler Kök Türk devletinin ikinci dönemine ait büyük kağanlık yazıtlarının; Köl Tegin ve Bilga Kagan yazıtlarının Yollug Tegin tarafından, Tonyukuk yazıtının ise bizzat Tonyukuk tarafından taslaklarının hazırlandıktan sonra taş yazıcılarca anı yazıtlara hakkedildiğini/yazıldığını belirtirler.²⁰

II. Eski Türkçe Eserlerin Yazımında Kullanılan Yazı Sistemleri

Eski Türk çağlarından bugüne kalan metinler Türklerin kendi dillerinin yazımında birden çok alfabe kullandıklarını göstermektedir. Tengrici Türklere ait metinlerin hemen hepsi Türk Runik alfabesi ile yazılmıştır. Bütün Avrasya alanında batıda Avarlar, Bulgarlar, Hazarlar v.d. arasında ve bütün İç Asya'da Türk Runik alfabesi Türkçenin yazımında Türklerin kendileri tarafından kullanılan asıl alfabe değerinde olmuştur. Eski Türk çağında oluşan yeni din çevreleri peşinden yeni alfabeleri de getirmiştir. Türkler, yeni dinlerin "kutsal metinleri"nin yazıldığı alfabeleri alıp dillerinin yazımına uyarlamasını bilmişlerdir.

Maniheist Türkler arasında Mani ve Uygur alfabeleri kullanılmıştır; Türk Runik alfabesi ile yazılı az sayıda metin de vardır. Buddhist Türk çevresinden kalan metinlerde alfabe daha çeşitlidir. Buddhist Türklerden sınırlı sayıda Sogd, Br#hmO, Tibet alfabesi ile yazılı Türkçe metinlerimiz bulunmaktadır. Ancak Uygur alfabesi Eski Türkçenin geç dönemlerinde artık iyice yaygınlık kazanmış, Kâşgarlı Mahmut'un da belirttiği gibi genel "Türk alfabesi" hâline gelmiştir. Eldeki metinlerden Hristiyan Türklerin de Uygur alfabesi yanında Süryani alfabesini kullandıkları bilinmektedir.

Eski Türk çağı coğrafyasının batısında Tuna Bulgarları arasında Türkçenin yazımında Türk Runik alfabesi yanında Grek alfabesinin de kullanıldığını belgeleyen yazıtlar bulunmuştur (Tekin 1987).

Sogd ve Uygur Yazıları, Eski Türkçenin geç dönemlerinde en yaygın kullanılan alfabe olmuştur. Uygur alfabesi Samî yazılarının Aramî grubuna giren Sogd alfabesinden geliştirilmiştir. Bugün hem Buddhist hem de Maniheist çevrelerden kalma bu alfabe ile yazılmış zengin bir Türkçe külliyata sahibiz. Alfabe aslında, Buddhist Türkler arasında önce Buddhist literatüre ait eserlerin yazımı için kullanılmış, sonra yayılarak bütün maksatlar için kullanılan bir alfabe niteliğini kazanmıştır. Başlangıçta Buddhist eserlerin Türkçede yazımı için doğrudan Sogd alfabesinin kullanıldığı, zaman içinde bu alfabenin ortografik olarak gözden geçirilip standartlaştırıldığı eldeki birkaç doğrudan Sogd alfabesiyle yazılmış metinden bilinmektedir.

ESKİ TÜRKLERDE DİL VE EDEBİYAT

Br#hmO yazısı, İç Asya'da oldukça erken bir zamanda yalnız Sanskrit dili için değil, Turfan, Karaşahr havzası ve Kuça çevresi ahalisinin dili²¹ ile Hotan havzasındaki Saka ahalinin dili için de kullanılmıştı. Bugün elimizde az sayıda da olsa, Kuzey Türkistan Br#hmOsinin bir alt türünün temel alındığı SanskritTürkçe iki dilde veya yalnızca Türkçe metinler vardır. Bunlarla ilgili ilk toplu neşir A.von Gabain tarafından yapılmıştır (TT VIII). Bu neşirdeki metinlerden iki dilli olanları (AH) yan yana çevirilerdir; Buddhist Sanskrit metinler tek sözcük veya ibareler hâlinde Sanskritini takip ederek aynı sırada çevrilmişlerdir. K, N, O yalnızca Türkçede Buddhist metinlerdir. Diğer metinlerin ikisi (I, M) tıpla, biri (L) astronomi ile, biri de (P) takvimle ilgilidir.

A.von Gabain, bu kâğıda yazılı Br#hmO harfli Türkçe metinlerin tarihinin, kâğıdın niteliğine bakarak 10. yüzyıla ait olabileceğini düşünmektedir. Bununla birlikte, Clauson, en azından Br#hmO yazısının Türkçede ilk kullanımının çok daha erken bir tarihte olması gerektiği görüşünü açıkça belirtir (1962: 92). Maue, Br#hmO harfli Türkçe metinlerin 9. ve 13. yüzyıllar arasında tarihlendirilmesi gerektiğini düşünür, bunların Toharca malzemeyle ilişkili olanları daha erken tarihlidirler. Br#hmO yazısının kullanımı, Doğu Türkistan'ın Buddhist karakterini kaybetmesine kadar sürmüştür (RonaTas 1991: 69). Maue, toplam 79 parça veya birim olan Br#hmO harfli metinleri dört grupta inceler: (1) SanskritTürkçe iki dilli metinler, 57 adet; (2) Br#hmO harfli Türkçe metinler, 14 adet; (3) Br#hmO glossalarıyla Uygur alfabesiyle yazılı Türkçe metinler, 7 el yazması; (4) Br#hmO sözcüklerin dâhil edildiği Uygur alfabesi ile yazılı Türkçe metinler, 1 el yazması (Zieme 1984; RonaTas 1991: 69). Bunlar, Sengim, Xoço, Murtuk ve Yarxoto'da bulunmuşlardır, hâlen Mainz'da muhafaza edilmektedirler.²²

Tibet Yazısı ile yazılı Türkçe metinlerin varlığını bilim çevresine ilk P. Pelliot duyurmuştur (1921). Pelliot tarafından Tunhuang'da bulunan ve bugün Pelliot tib. 1292 numara kaydıyla Bibliothèque Nationale'de bulunan bu metin bir Buddhist mesele kitabıdır (catechizm). Bu önemli metin üzerinde son olarak MaueRöhrborn (1985, 1986) ve Moriyasu (1985) durmuşlardır.

Pelliot tib. 1292 numaralı Tibet harfli Türkçe metin dışında, Berlin'de, Staatsbibliothek Preussischer Kulturbesitz'de saklanan 7 metin parçası daha vardır. Bunlar (1) Mainz 329, Sâkiz Yükmâk SNtrasının 142161. satırları, (2) Mainz 712, Altun Yaruq'takine benzer bodhisattwa'ların çağrılmasıyla ilgili metin, (3) Mainz 619, TII. Y.59 Tu 117?, bir kısmı Türk bir kısmı Tibet özel adlarının olduğu bir liste, (4) Mainz 194a, 194b Tu.1o9, bir Buddhist metinden küçük bir parça, (5) Mainz, TII Y. 35; (6) Mainz 196, Tu 113; (7) Mainz 637. Clauson 14 metinlerinde geçen Türkçe sözcük ve adların bir listesini Turkish and Mongolian Studies adlı eserinde vermiştir.

Clauson, metinleri 8.10. yüzyıllar arasında tarihlendirmeyi kabul eder (1962: 97-100).

III. Türk Runik Yazılı Külliyat

Eski Türk çağına ait çok sayıdaki, çevre ve alana bağlı olarak çeşitlilik gösteren Türkçe malzeme içinde Türk Runik harfleriyle yazılı olanları, istisnaları ile Türk Tengri dini çevresindeki Türklere aittir. Bu çevrenin yayılımı Güneydoğu Avrupa'dan bugün Saha Türklerinin yaşadığı Saha Yeri'ne kadar uzanır. Bu geniş Avrasya coğrafyası üzerinde kümeler hâlinde rastlanan Türk Runik harfli Türkçe metinler grubu alfabe varyantları yanında, yazıldıkları malzeme ile yazma biçimi ve malzemesi, yoğunlaştıkları bölgeler ve tür çeşitlilikleri bakımından farklılıklar da gösterir. Bu farklılıkta, şüphesiz bu metinlerin

ESKİ TÜRKLERDE DİL VE EDEBİYAT

VXIII. yüzyıllar arasına dağılması yanında, onları bugüne bırakan Türk boy ve boy birliklerinin kimlikleri, onların birbirleriyle olan ilgileri ve etkileşimleri de rol oynamıştır.

Türk Runik harfli metinlerin dili meselesinde ulaşılabilecek çözümlerin yukarıda pek kabaca belirtilmeğe çalışılan konuların aydınlanmasına yarayacağı tartışmasıdır. Belirtilen tarih ve coğrafyaya yayılmış metinlerin dilinin hangi yol ve yaklaşımla incelenmesi meselesi apayrı bir tartışma konusudur. Bununla beraber bütün bu malzemeyi tek ve aynı zaman kesitinin malzemesi sayarak incelemenin mümkün olmayacağı açıktır. Yaklaşık olarak 78 yüzyıllık bir zaman dilimine yayılan,²³ çoğu tarihlendirilemeyen ve büyük bir kısmı kısa yazılar olan Türk Runik harfli metinlerin dili bir yandan zaman faktörünün ortaya çıkardığı farklılıkları gösterirken, bir yandan da farklı ağız özelliklerini yansıtan malzemeyi barındırmaktadır. Kişi ağızlarından boy ağızlarına, edebî dil, hatta devlet diline kadar uzanan bir dil malzemesiyle karşımızda duran Türk Runik harfli metinlerin dili üzerinde tek tek çalışmalar yapılmamış değildir. Ancak bunların bütünü göz önüne alan çalışmalar olmadığı da bilinmektedir.²⁴

Burada Türk Runik yazısının kökeni üzerindeki görüşlere girişilecek değildir.²⁵ Ancak "Türk Runik Metinler Külliyyatı"nın hem zaman hem de coğrafyanın yarattığı faktörlerle birden çok yazı varyantını gösterdiği tespit edilebilir: Meselâ, Asya alanına yayılı metinler alfabe varyantlarına göre Orhon yazısı ile yazılı metinler, Yenisey yazısı ile yazılı metinler (Yenisey yazısı, Güney Yenisey yazısı ile yazılı metinler), Talas yazısı ile yazılı metinler, Batı Türkistan Türk Runik yazısı ile yazılı metinler (Açıktaş yazısı ile yazılı metinler, İsfara yazısı ile yazılı metinler) olarak gruplandırılabilir. İ.L. Kızlasov Türk Runik alfabe varyantlarını AvrupaAsya ve Asya Runik alfabeleri olarak iki ana gruba ayırarak AvrupaAsya grubunda Don, Kuban, Güney Yenisey, Açıktaş ve İsfara Runik alfabelerini; Asya grubunda da Yenisey, Orhon ve Talas alfabelerini değerlendirir.²⁶

Türk Runik alfabesi ile yazılı metinler yazıldıkları malzemeye göre ana hatlarıyla şu şekilde gruplandırılabilirler: (1) Sert (taş) levha ve kayalar üzerine yazılmış anıt yazıtlar, (2) Çeşitli nesnelere üzerine yazılmış kısa yazıtlar, (3) Metal (tabak, para v.b.) üzerine yazılmış yazıtlar, (4) Keramikler üzerine yazılmış yazıtlar, (5) Kayalar üzerindeki grafitler, (6) Kalem veya fırça ile kağıt veya tahta üzerine yazılmış metinler.

Mevcut metinlerin, janrlarına göre en ayrıntılı dağılımı (Kızlasov 1991)'de yapılmıştır. Alt gruplandırmalar ve/veya eklemeler yapılabilirse de bu tasnif şimdilik, yazıtların içerik analizlerine bağlı yapılmış en iyi tasnif olarak görünmektedir. Kızlasov Türk Runik harfli metinleri janrlarına göre (1) Mezar yazıtları (2) Sınır yazıtları, (3) Adına yazıtlar, (4) Dua yazıtları, (5) Ayin sonrası yazıtları, (6) Tövbeistiğfar yazıtları, (7) Övgü yazıtları, (8) Ziyaretçi yazıtları, (9) Sihir sözü yazıtları, (10) Açıklama yazıtları, (11) Sahibini bildiren yazıtlar, (12) Esenlik dileme yazıtları olarak gruplandırmıştır.

Türk Runik harfli metinlerin bölge dağılımlarına bağlı olarak da önemli çalışmalar yapılmıştır. Bunların başında D.D. Vasil'ev'in Grafiçeskiy fond pamyatnikov tyurkskoy runičeskoy pis'mennosti aziatskogo areala (Moskova 1983) ile İ.L. Kızlasov'un Runičeskie pi'smennosti yevraziyskix stepey (Moskva 1994) adlı eserleri gelmektedir.

Aşağıda, Türk Runik Harfli Metinlerin Dili başlıklı araştırmayı yapan yazı sahibinin çalışmasına esas aldığı Asya grubu Türk Runik harfli metinlerin alan dağılımına bağlı olarak yaptığı temel tasnif ana hatlarıyla gösterilmektedir.

A. Asya Alanı Türk Runik Harfli Yazıtların Bölgelere Göre Dağılımı.²⁷

1. Batı Türkistan'da

Kazakistan'da: 1. Geyik Tasvirli Kemik Plaka, 2. Kerpiç Üzerine Yazıt, Sırdariya, 3. Balçık Mühür Üzerinde Yazıt, 4. İli Ayna Epigrafisi, 5. Cambul Müzesinden heykel üzerinde yazıt, 6. Kegen yazıtı, 7. İli nehri havzası, bronz yüzük üzerinde işaretler, 8. Tamguluktaş kayası yazıtı, 9. Gümüş ayak (kap) üzerinde runik benzeri yazıt, 10. İrtiş aynası üzerinde yazıt, 11. Talgar kasabasından ağırşak (AlmaAtı yöresinden), 12. Kızılkum yazıtı, Özbekistan ve Tacikistan'da I. 1. KalaiKafir (İsfara I), 2. KalaiBolo I (İsfara II), 3. KalaiBolo II (İsfara III), 4. KizilPilyau (İsfara IV), 5. OşXona'dan fragmen, 6. Margelan civarından güğüm üzerinde yazıt, 7. Fergana şehri civarından keramik üzerinde fragment, 8. Uzgen şehri civarından keramik üzerinde fragment, 9. Begovat şehri civarından kap üzerinde yazıt, 10. Mugxon'dan bronz yüzük üzerinde yazıt, 11. KuvaSay nehri kıyısında bulunmuş kâse kırığı üzerinde dört işaretten oluşan fragmen, 12. Kuva'dan fragmen, 13. Endican'dan güğüm üzerinde Runik yazıt, 14. KalaiKafirnigan Yazıtı I, 15. KalaiKafirnigan Yazıtı II, II. 16. Mug dağında, Sogd'dan el yazılı doküman, Kırgızistan'da, Kuzeyinde: Talas I, 2. Talas II, 3. Talas III, 4. Talas IV, 5. Talas V, 6. Talas VI (TerekSay), 7. Talas VII (Açıktaş/Talas Deyneği), 8. Talas VIII, 9. Talas IX, 10. Talas X, 11. Talas XI, 12. Talas XII, 13. Talas XIII, 14. Talas AlaToo Kaya Epigrafisi, 15. KoySarı, 16. Karatal, 17. Urcara'dan ayna üstünde yazıt., Güneyinde: 18. BatkenAktepe'den yazıt parçası, 19. KaraBeyit Kurganından Dikili Taş.

2. Doğu Türkistan'da

A. Mağara tapınak ve diğer malzeme üzerine yazılı metinler 1. Dunhuang'daki 8. mağaratapınaktan grafitler, 2. YarXoto Buddhist tapınağının meskûn mağarasından grafitler, 3. Doğu Türkistan'dan ayna, 4. Turfan yakınındaki mağaratapınaktan grafitler; B. Kâğıda yazılı metinler I. İngiltereSir Aurel Stein koleksiyonundaki 12 parça metin 13. 8212/76. (Miran'dan dört küçük fragmen (DTSl kodu ThS I)), 4. 8212/77. (Dunhuang'dan fragmen II (DTSl. kodu ThS III)), 59. 8212/78. En eski atasözlerini ihtiva eden birbirinden ayrı beş parçalık Türk runik harfli metinler, 10. 8212/79. Yukarıdaki 8212/78 numaralı metnin son parçası A yüzünde 1, B yüzünde 2 str. olmak üzere 3 str.lık Türk Runik harfli metin, 11. 8212/104. Sekiz Yükmek'teki Türk Runik harfli tek satır, 12. 8212/161. İrk Bitig "Fal Kitabı" II. JaponyaKont Ozani Kozui koleksiyonu (Ryukoku Üniversitesi) 13. Nr. 8129. III. Rusya Federasyonu'nda 14. Toyuk'ta bulunan 6 str.lık Türk runik harfli metin. IV. FransaBibliothèque Nationale'de Pelliot, Tibetçe Bölümünde. 15. Nr. 2132 V. AlmanyaBerlin Koleksiyonundaki 34 parça Türk runik harfli metin A. Staatsbibliothek'de bulunan metinler 1. Mz. 167 (T I D 20), 2. Mz. 169 (T I x 21), 3. Mz. 171 (T M 340), 4. Mz. 172 (T M 330), 5. Mz. 173 (T II D 19), 6. Mz. 174 (T II D 52K), 7. Mz. 175 (T M 337 x), 8. Mz. 377 (T II T 20), 9. Mz. 383 (T II K), 10. Mz. 385 (T M 337), 11. Mz 386 (T M 533), 12. Mz. 387 (T II D B 227), 13. Mz.388 (T M 326), 14. Mz. 400 (T I), 15. Mz. 402 (T M 337339), 16. Mz. 403 (T M 335337), B. Museum für IndischeKunst (MIK)'da bulunan metinler 1. T M 327MIK III 34a/b, 2. T II T 20MIK III 34b, 3. MIK III 200b C. Akademie der Wissenschaften der DDR'de bulunan metinler 1. U. 5 (T M 342), 2. U. 171 (T M T 20) a/b, 3. U. 172 (T II D 67), 4. U. 173 (...), 5. U. 174 (T M 336) a/b, 6. U. 175 (T M 57T m 339), 7. U. 176 (T M 326?), 8. U. 177 (T M 341), 9. U. 178 (T M 328), 10. U. 179 (T M 334), 11. U. 180 (T M 331), 12. U. 181 (T IIT x 6), 13. M. ... (T M 407), Ç. Kaybolmuş olanlar 1. T II T 14 (Toyok II. (DTSL'ye göre kodu ThB)), 2. T M 332,

3. Moğolistan'da

Çöyr Yazıtı, 2. HangidayHad Yazıtı, 3. Ongin Yazıtı, 4. KöllçÇor (İheHüşötü) Yazıtı, 5. İhe Ashete (HölAsgat) Yazıtı, 6. İh Hanuy Nuur Yazıtı, 7. Köl Tigin Yazıtı, 8. Köl Tigin Anıtı Kaplumbağa kaide üzerindeki yazıt, 9. Köl Tigin Külliyesinden iki işaretli kerpiç, 10. Tonyukuk Yazıtı, 11. Tonyukuk harabelerindeki sivalar üzerinde yazılar, 12. Bilge Kağan Yazıtı, 13. HoytoTamir Yazıtları IX, 14. Şivet Ulan'dan tamga stela ortasında bazı Runik graflar, 15. MoyunÇor (ŞineUsu) Yazıtı, 16. Tez Yazıtı, 17. Terh (Taryat) Yazıtı, 18. Sevrey Yazıtı, 19. Suci Yazıtı, 20. Karabalgasun Yazıtları III, 21. Gurvan Mandal Yazıtları III, 22. BayanÜlgey Açıt Nur Yazıtı, 23. Gurvaljin Uul Yazıtı, 24. Ar Xanangiy Yazıtı, 25. Beger Yazıtları IIV, 26. Kutlug yazılı Tamga Yazıt, 27. Para, 28. Züriyn ovoo Yazıtı (SomonTes), 29. Tevş Yazıtları IIII (Arts Bogdo), 30. Hutag Ula Yazıtı, 31. Doloodoy Yazıtı (Ulankom), 32. Tömör Tsorgo Yazıtı, 33. Har Tsagaan Us Yazıtı, 34. Açıt Nuur Yazıtları III (Ovs Aymağı), 35. Kitap üzerindeki Türk Yazısı/Sahte Yazıt, 36. Darvi Yazıtları III (Tsagan Tolgoy III), 37. Övör Dörvölji Yazıtı, 38. Hanan Had Yazıtı (YamanıUs), 39. Tsahir Yazıtı, 40. Övör Dörvölji Yazıtı, 41. Örük Had Yazıtı, 43. Raşaan Had Yazıtları III (Hentey IIIII), 44. Tsenher Mandal Yazıtı (Hentey I), 45. Yayım lanmayanlar,

4. Güneydoğu Sibirya'da

Dağlık Altay'da: 1. Katanda, 2. Tuyaxta, 3. Kuray III, 4. Çarış, 5. MendurSokon IV, 6. BiçiktuBoom IIII, 7. KoşAgaç, 8. TalduAyrı, 9. İnen, 10. JalgızTübe III, 11. Kalbak Taş IXII, Yenisey Havzasında:²⁸ 1. Y1. UyukTarlak Yazıtı, 2. Y2. UyukArjan (UyukArxan) Yazıtı, 3. Y3. UyukTuran Yazıtı, 4. Y4. OttukDaş I ("Tuva B stelası"), 5. Y5. Barık I, 6. Y6. Barık II, 7. Y7. Barık III, 8. Y8. Barık IV, 9. Y9. KaraSug Yazıtı, 10. Y10. Elegest I, 11. Y11. Berge, 12. Y12. AldıBel I, 13. Y13. Çaa Höl I, 14. Y14. Çaa Höl II, 15. Y15. Çaa Höl III, 16. Y16. Çaa Höl IV, 17. Y17. Çaa Höl V, 18. Y18. ÇaaHöl VI, 19. Y19. Çaa Höl VII, 20. Y20. Çaa Höl VIII, 11. Y21. ÇaaHöl IX, 13. Y22. ÇaaHöl X, 14. Y23. ÇaaHöl XI, 15. Y24. XayaBaji I, 16. Y24/2 XayaBaji II, 17. Y24/3 XayaBaji III, 18. Y24/4 XayaBaji IV, 19. Y24/5 Xaya Baji V, 20. Y24/6 XayaBaji VI, 21. Y24/7 XayaBaji VII, 22. Y24/8 XayaBaji VIII, 23.

Y24/9 XayaBaji IX, 24. Y24/10 XayaBaji X, 25. Y24/11 XayaBaji XI, 26. Y24/12 XayaBaji XII, 27. Y24/13 XayaBaji XIII, 28. Y24/14 XayaBaji XIV, 29. Y24/15 XayaBaji XV, 30. Y24/16 XayaBaji XVI, 31. Y24/17 XayaBaji XVII, 32. Y24/18 XayaBaji XVIII, 33. Y24/19 XayaBaji XIX, 34. Y24/20 XayaBaji XX, 35. Y24/21 XayaBaji XXI, 36. Y25. Oznaçennoe I, 37. Y26. Oçurı ("Açurı"), 38. Y27. Oya, 39. Y28. AltınKöl I, 40. Y29. AltınKöl II, 41. Y30. Uybat I, 42. Y31. Uybat II, 43. Y32. Uybat III, 44. Y33. Uybat IV "UzunOba I", 45. Y33/2. Uzun Oba II, 46. Y34. Uybat V ("KaraKurgan"), 47. Y35. Tuba I, 48. Y36. Tuba II, 49. Y37/1. Tuba III "Bogatır", 50. Y37/2. Tuba III "Bogatır", 51. Y38/1. AkYüs I (Togus As I), 52. Y38/2. AkYüs II (Togus As II), 53. Y39/1. KaraYüs I (Sülek I), 54. Y39/2. Sülek II, 55. Y40. Taşoba, 56. Y41. XemçikÇırgakı, 57. Y42. BayBulun I ("Minusinsk Müzesi Kitabesi"), 58. Y43. KızılÇıraa I, 59. Y44. KızılÇıraa II, 60. Y45. KöjeeligXovu, 61. Y46. Telee, 62. Y47. Süci (bkz. Moğolistan 19), 63. Y48. Abakan nehrinden Yazıt, 64. Y49. BayBulun II ("Tuva'dan İlk Yazıt"), 65. Y50. Tuva "B" Steli ("Tuva'dan İkinci Yazıt"), 66. Y51. Tuva "D" Steli ("Tuva'dan Üçüncü Yazıt"), 67. Y52. Elegest II, 68. Y53. Elegest III ("Elegest II"), 69. Y54. OttukDaş Yazıtı III, 70. Y55. Tuva "G" Steli, 71. Y56. Malinovka, 72. Y57. Saygın ("BorbakArıg"), 73. Y58. KezekXuree, 74. Y59. XerbisBaarı, 75. Y60. SargalAksı, 76. Y61. SuglugAdırAksı, 77. Y62. KanmıldıgXovu, 78. Y63. OrtaaXem, 79. Y64. OttukDaş Kitabesi II, 80. Y65. KaraBulun I, 81. Y66. KaraBulun II (Bagır Kitabesi), 82. Y67. KaraBulun III, 83. Y68. ElBaji, 84. Y69. ÇerÇarık, 85. Y70. Elegest IV ("İrxol"), 86. Y71.

ESKİ TÜRKLERDE DİL VE EDEBİYAT

Podkuninskoe, 87. Y72. AldııBel II, 88. Y73. İyme I, 89. Y74. Samagaltay, 90. Y75. KutenBuluk, 91. Y76. Ayna Parçası I, 92. Y77. Ayna Parçası II, 93. Y78. Para I, 94. Y79. Para II, 95. Y80. Kemer Kayıdından Plaka (Bellik Köyü), 96. Y81. KopyonAltın Kap I (“Altın Sürahi”), 97. Y82. KopyonAltın Kap II (“Altın Küp”), 98. Y83/GY6. Uybat VII (“Uybat gümüş kap”), 99. Y84. Ayna Parçası III, 100. Y85. Ayna Parçası IV, 101. Y86. TaşTılsımOçurı’dan, 102. Y87. Taş Ağırşak I, 103. Y88. AğırşakDamga, 104. 89. Ovyur I, 105. Y90. Ovyur II, 106. Y91. Bedelig Valun, 107. Y92. DemirSug, 108. Y93. YurSayır I, 109. Y94. YurSayır II, 110. Y95. XemçikBom I, 111. Y96. XemçikBom II, 112. Y 97. XemçikBom III, 113. Y98. Uybat VI, 114. 99. OrtaaTey, 115. Y100. BayanKol, 116. Y101. Baykolovo, 117. Y102 “Arjan II” kurganından Yazılı ve Bronz Plaka, 118. Y103 “Arjan II” kurganından Yazılı ve Bronz Plaka, 119. Y104. Oznaçennoe II, 120. Y105. Tuva Koleksiyonundan PLİTA, 121. Y106. Çerbi, 122. Y107. Xadınnıg, 123. Y108. UyukOorzak I, 124. Y109. Uyuk Oorzak II, 125. Y110. UyukOorzak III, 126. Y111. Tepsey I, 127. Y112. Tepsey II, 128. Y113. Tepsey III, 129. Y114. Tepsey IV, 130. Y115. Tepsey V, 131. Y116. Tepsey VI, 132. Y117. Tepsey VII, 133. Y118. Turan I, 134. Y119. Sağlı, 135. Y120. Tugutüp Levhası (“Krasnoyarsk Müzesi Yazıtı I”), 136. Y121. Krasnoyarsk Müzesi Anıtı Stel II, 137. Y122. İyme II (“İyme yakınında heykel duvarı”), 138. Y123. Tepsey VIII, 139. Y124. Tepsey IX, 140. Y125. Tepsey X, 141. Y126. Tepsey XI, 142. Y127. Ayna V, 143. Y128. Ayna Parçası VI, 144. Y129. Ayna Parçası VII, 145. Y130. Ayna Parçası VIII, 146. Y131. Bronz Söve Pervazı, 147. Y132. Uybat VIII (“Uybat çaatası taşı”), 148. Y133. Kopyon ÇaaTas Taşı, 149. Y134. ÜstSos, 150. Y135. Üst Kulog, 151. Y136. MugurSargol I, 152. Y137. KresXaya (Firkalı), 153. Y138. KaraYüs II (Ozernaya Yazıtı I), 154. Y139. Çaptık Taşı, 155. Y140. MugurSargol II, 156. Y141/GY8. Aymırlıg Kurganından Yay Kılıfları I, 157. Y142/GY9. Aymırlıg Kurganından Yay Kılıfları II, 158. Y143. Ayna Parçası IX, 159. Y144. Novosyolovo, 160. Y145. MugurSargol III, 161. Lisiç’ya I (Xakasya), 162.

Lisiç’ya II (Xakasya), 163. Kök Xaya (Yes n. Hakasya) üzerinde kırmızı mürekkeple yazıt, 164. Kunâ dağı kaya yazıtı (Hakasya), 165. Beyskoe köyünden Gümüş Kama, 166. Bronz Ayna Starı Knışı Köyünden (Minusin Müzesi, Env. No. 5022), 167. Bronz ParaKamenka Köyü, 168. Bronz ParaKrasnoyarsk, 169. Devlet Ermitajından Gümüş Kap (Env. No. SK590),²⁹ 170. Edegey I, 171. GY1. Sülek III (Y39/str. II. Kara Yüs), 172. GY2. Sülek IV (Y39/str. III. Kara Yüs), 173. GY3. Sülek V (Y39/str. IV. Kara Yüs), 174. GY 4. Sülek VI (Y39/str. VI. Kara Yüs), 175. GY5/12. Minusin Müzesindeki Ağırşak, 176. GY7. Sargol, 177. GY10. Ozernaya II, 178. GY11. Turan III, 179. GY12. Edegey II, 180. GY13. Edegey III, 181. GY14. Çinge, 182. GY15. Edegey IV, 183. GY 16. Edegey V, 184. GY17. Edegey VI, 185. GY18. Karban, 186. Diğer Yenisey yazıtları,

5. Kuzeydoğu Sibirya’da

Yukarı Baykal ve Lena kıyısında:1. Petrovsk Yazıtı, 2. Davidovsk Yazıtı, 3. “Pısanıy” adasındaki Yazıt, 4. Kurtuhay Yazıtı, 5. “Şişkin Kadın Kam”, 6. Koçug Yazıtı, 7. SaganZaba Koyundaki Yazıt, 8. Küçük Taş (Popovoy köyünden 1 km. de. Ol’hon rayonu), 9. Manhay Kayası I, 10. “Krest” Yazıtı, 11. Haşhay, 12. Ağırşak I, 13. Ağırşak II, 14. AşağıUngin kasabasında aşık kemiği üzerindeki yazıt, 1516. Siine nehri ağızı aşağısında runik benzeri işaretler, 17. Taş alet üzerinde yazıt, 18. Ussuriyska’dan taş parça üzerinde runik benzeri yazıt.

IV. Maniheist ve Buddhist Çevre Türk Külliyatı

Maniheist ve Buddhist Türk çevrelerinden kalan eserler Doğu Türkistan ve Tunhuang

ESKİ TÜRKLERDE DİL VE EDEBİYAT

bölgelerinde 1890'larda başlayan ve bugün de süren ekspedisyonlarla ortaya çıkarılmışlardır. Yüzyılın başında yapılan araştırma gezileri sırasında bulunan eserler bugün dünyanın çeşitli kütüphane ve arşivlerinde saklanmaktadır.

Doğu Türkistan'a araştırma gezileri ilk Ruslar tarafından düzenlenmiştir. İlk Rus ekspedisyonu G.E. GrummGrjmaylo ve M.V. Pevtsov tarafından 1889-1890 yılında gerçekleştirilmiştir. Daha sonraki 1909-1910, 1914-1915 tarihli Rus ekspedisyonlarının başında S.S. Oldenburg bulunmuştur. S.E. Malov da 1909-1911 ve 1913-1914 tarihli alana yaptığı gezilerinde önemli yazmalar elde etmiştir. Doğu Türkistan'ın Rus işgali dönemine rastlayan bu dönemde, N.R. Petrovskiy ve N.N. Krotkov gibi Çarlık Rusyasının resmî görevlileri de topladıkları dil yadigârlarını Moskova'ya göndermişlerdir. Rusya Bilimler Akademisi koleksiyonu, önce Kulca'da daha sonra da Urumçî'de görev yapan N.N. Krotkov'un topladığı 4,073 parçayla zenginleşmiştir. Bugün bu yazmaların hepsi St. Petersburgdaki institut Vostokovedeniya'da saklanmaktadır.

Bugün İngiltere'de, British Library'de Stein Koleksiyonu içindeki Doğu Türkistan ve Tunhuang kaynaklı yazmalar Marc Aurel Stein'in 1900-1901, 1906-1908, ve 1913-1915 tarihlerinde yaptığı üç araştırma gezisinde elde ettiği malzemeye dayanır.

Doğu Türkistan'a aynı zamanlarda, Albert Grünwedel ve Albert von le Coq başkanlığında Almanlar da araştırma heyetleri göndermişlerdir. 1902-1903, 1904-1905, 1906-1907 ve 1913-1914 yıllarında yapılan dört araştırma gezisi sırasında binlerce yazma parçaları toplanmıştır. Bunlar bugün BerlinBrandenburgische Akademie der Wissenschaften'de Turfansammlung içinde ve Berlin'de Museum für Indische Kunst'ta in Berlin'de korunmaktadır. Akademi'nin Turfan Araştırmaları bölümü bugün bu metinlerin bir kısmını internet ortamına aktarmaya başlamıştır.

Fransa'daki Türkçe Buddhist yazmalar, Paris'te Bibliothèque Nationale ve Musée Guimet'de saklanmaktadır. Bu yazmaların asıl bölümünü P. Pelliot'nun 1906-1909 yıllarında yaptığı araştırma gezisinde elde ettikleri yazmalardır. Bunlar J. Russel Hamilton tarafından işlenmiştir (1971, 1986).

Japonya'daki Türkçe metinler Kont Ôtani tarafında finanse edilen üç araştırma gezisiyle elde edilmiş parçalardır. Bu araştırma gezileri 1902-1904 (Kont Ôtani başkanlığında), 1908-1909 ve 1910-1914 yılları arasında düzenlenmiştir. Son iki araştırma gezisi Tachibana Zuichô başkanlığında yapılmıştır. Bugün bu gezilerden elde edilen yazma parçalarının hemen hepsi, Kyoto'da Ryûkoku Üniversitesi kütüphanesinde bulunmaktadır. Japonya'da Ôtani koleksiyonu dışında, Nara'da, Tenri Kütüphanesinde ve Kyoto'da Fujii Yûrinkan Müzesinde ve Nakamura Fusetsu koleksiyonunda bazı Türkçe yazma parçaları bulunmaktadır.

Bu sayılan koleksiyonların dışında, Çin Halk Cumhuriyeti'nde, çeşitli enstitü arşivlerinde ve Pekin Millî Kütüphanesinde, Stockholm'de Folkens Museum'da, Helsinki Üniversitesi Kütüphanesinde, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi ile Ankara'da Etnografya Müzesinde birkaç yazma parçası saklanmaktadır.

Buddhist ve Maniheist Türk araştırmaları, Almanya'da F.W.K. Müller, Albert von le Coq'un, Rusya'da W. Radloff'un başlattığı çalışmalarla bugün Türklük biliminin literatürde Uyguristik olarak bilinen ayrı bir bilim dalı hâlinde sürdürülmektedir.

A. Maniheist Çevre Türk Külliyyatı

Maniheist bir Türk cemaatinin oluşmasının ilk resmî temeli Maniheizmin M.S. 762'de Ötüken Uygur Kağanlığında Böğü Kağan tarafından devlet dini olarak kabulüyle atılmıştır.³⁰ Bu resmî tarihi Maniheist Türk edebiyatının da doğuş tarihi olarak kabul etmek mümkündür. Doğu Türkistan'da bulunmuş Maniheist Türklere ait yazmaların bir bölümünün bu bölgeye göçten önceki dönemde, yani 840'tan önce daha Ötüken'de iken yazılmış olmaları gerektiği düşünülmektedir. Yine Turfan koleksiyonu içinde bulunan Manihey yazısı ile yazılı Sogdca yazmalardan bir bölümünün, Türkler tarafından yazdırıldığı düşünülmektedir. Bu sonuca belgelerde geçen Uygur devlet adamlarının adlarından varılmaktadır. Gabain aynı sebeple bunların bir bölümünün Ötüken Uygur Kağanlığı dönemine, bir bölümünün de 850'den sonraki Hanlıklar dönemine ait olabileceği belirtmiştir (Tezcan 1978: 284). Bu yazmalar içinde en önemlisi Magn#mag adlı 825-832 yılları arasında düzenlenmiş bir ilâhiler derlemesidir.

Maniheist Türkler arasında kullanılmış iki temel alfabe vardır: Mani alfabesi ve Uygur alfabesi. Mani alfabesi Maniheist Türkler arasında daha sonra yerini Uygur alfabesine tamamen terketmiştir.

Maniheist çevreden kalan Türkçe yazmaların boyutları çok küçüktür. Yazıların titiz ve dikkatli ellerden çıktığı gözlenir. Noktalama işaretleri bakımından da Buddhist çevreye ait metinlerden kolaylıkla ayrılır.

Maniheis Türk edebiyatının ürünleri arasında öyküler,³¹ dinî metinler, Maniheist müminlerin uyacakları kuralları anlatan metinler ve bir Mani manastırı yönetmeliği, tövbe duaları, dua ve ilâhîler kalmıştır. Manihesis Türkçe eserlerin işleniş A. von le Coq'un eserleriyle başlar. Onun bir dizi hâlinde çıkan Manichaica (III) adlı eseri, Maniheist Türk araştırmaları tarihinde bugün de değerini korumaktadır. Daha sonra Berlin Koleksiyonunda bulunan Maniheist çevreden kalmış bütün metin parçaları P. Zieme tarafından işlenip yayınlanmıştır: Manichaischtürkische Texte (Texte, Übersetzung, Anmerkungen), BT V, Berlin 1976.

Berlin Brandenburg Akademisi Turfan Koleksiyonunda saklanan Eski Türkçe metinlerin dijital ortama aktarılması projesi kapsamında yürütülen "Vorislamische Altürkische Texte: Elektronisches Corpus" (Pre-Islamic Old Turkic Texts: Electronic Corpus) (kısa adı VATEC) projesinin örnek CD'si; VATEC CD 1.0 (2001) içinde de Huastuanift metninin Uygur ve Mani harfli nüshalarından parçalar (Londra nüshasının tamamı, Berlin ve SaintPetersburg nüshalarından parçalar ile tamamlanmış bir metin olarak) ile 51 adet Mani ve Uygur harfli fragman dijital ortama aktarılmıştır. 60 cilt hâlinde Mısır ve Orta Asya Manihey metinlerinin yayınlanmasının hedeflendiği UNESCO ve UAI (Union Academique Internationale) sponsorluğunda yürütülen uluslar arası Corpus Fontium Manichaeorum projesinde, Türkçe metinler de yayın kapsamına alınmıştır.³²

Dinî öğretiye ait metinler arasındaki iki yiltız nom "İki Kök Kitabı"nın Mani'nin yazdığı 7 kitaptan biri olan Şabuhrgan olduğu sanılmaktadır. Bu çevreden sorucevap tarzında hazırlanmış öğreti kitapları da kalmıştır. Türkçe olarak Maniheizmin dinî kurallarını anlatan metin parçaları ile manastır yönetimine ait metinler de bulunmaktadır.³³ 10. yüzyıl sonu veya 11. yüzyıl başına tarihlendirilen Manihey PothiKitabı L. Clark tarafından işlenmiştir (1982).

ESKİ TÜRKLERDE DİL VE EDEBİYAT

Tövbe duaları metinleri içinde en önemlisi hem Mani hem de Uygur harfli çok sayıda yazma nüshası bulunan Huastvaniff'tir. Nüsha kritiği çalışmalarıyla bugün elimizde tam bir Huastvaniff metni vardır. 15 bölümden oluşan eser, Maniheist dinî kuralların çiğnenmesinden doğmuş olabilecek günahlardan kurtulmak için edilen duaları içerir. Metinde önce Maniheist kurallar belirtilir, sonra bunların çiğnenmesiyle işlenen günahlar verilerek tövbe edilir. Eser üzerinde F.W.K. Müller (1904), W. Radloff (1909), A. von Le Coq (1991), W. Bang (1923), L. V. Dmitriyeva (1963), J.P. Asmussen (1965), P. Zieme (1966) gibi âlimlerin çalışmaları vardır.³⁴

Maniheist Türklerden bugüne Türkçe okudukları dua ve ilâhî metinleri de kalmıştır. Bunlar arasında hem ön uyakla hem de son uyakla yazılmış manzum Türk edebiyatının başarılı örnekleri vardır.

B. Buddhist Çevre Türk Külliyyatı

Buddhist Türk Edebiyatına Genel Bir Bakış. Buddhist Türk çevresinden bugün elimizde hem dinî hem de din dışı zengin bir edebiyat bulunmaktadır. Yazmaların çoğu Sogd işlek yazısından geliştirilmiş Uygur alfabesi ile yazılmışlardır. Doğrudan Sogd yazısı ile yazılmış birkaç parça dışında Br#hmO ve Tibet yazısı ile yazılmış az sayıda yazma da vardır, bzk. yukarı. Metinler pustaka formatında, Çin kitap tomarı tarzında, katlama kitap gibi çeşitli kitap biçimlerinde hazırlanmıştır. Yazmalar fırça veya kalemle siyah mürekkep kullanılarak yazılmışlardır. Bazı dinî kelimeler için kırmızı mürekkebin de kullanılmış olduğu görülür. Basma eserler, oyma bloklardan baskı tekniği uygulanarak hazırlanmışlardır.

Türk Buddhist edebiyatının büyük bir bölümü Çince, Tibetçe, Sanskrit, Toharca, Toharca B ve Sogdcadan yapılmış çevirilerdir. Az sayıda telif eser de vardır. Eldeki çeviri eserlerin büyük kısmı Çince'den yapılmış olanlardır. Tibetçeden çevrilmiş 16 metin bilinmektedir. Dokuz adet doğrudan Sanskritçeden çevrilmiş eser vardır. Üç eserin Toharca orijinallerinden çevrildiği sanılmaktadır. Hangi dilden çevrildiği belirlenemeyen metinler de bulunmaktadır.

Bildiğimiz çevirmenler içinde en ünlüleri Beşbalıklı âlim Şi]qo Şali Tutu]’dur. Şi]qo Şali Tutu]’un, Çince'den Türkçeye yaptığı çeviriler arasında Suvarnaprabh#sasottama SNtra, ünlü Çinli Buddhist rahip HsüanTsang’ın Biyografisi, NOLakantha[ka] SNtra’yı sayabiliriz. Şi]qo Şali Tutu]’un bunlardan başka çevirileri de vardır.

Bir diğer âlim, Maitrisimit nom bitig’i Toharcasından çeviren Prajn#rakwita’dır. 13. yüzyıldan Beşbalıklı Antsa] ve Küntsün Şali Tutu] bilinmektedir. Beşbalıklı Antsa] Buddh#vataZsaka SNtra ve Samantabhadracary#praAidhana’yı çevirmiştir. Küntsün Şali Tutu]’un ise, Cibeidaochangchanfa çevirisi vardır. PunyalarO ve SamghalarO, ManjjarO S#dhana, Karunad#sas ve Komullu (: Hamili) Arya Acarya 14. yüzyılda faaliyet göstermişler, Tibetçeden çeviriler yapmışlardır. Elimizdeki Buddhist eserlerin Türkçeye çevrilmesinde, Kök Türk kağanlığının 1. döneminde bilinen misyon faaliyetleri (bkz. yukarı) sayılmazsa, üç safha belirlenebilmektedir. Moriyasu’ya göre en erken safha 10. yüzyılın son onlu yılları ile 11. yüzyılın ilk onlu yıllarını kaplar. İkinci safha, 11. yüzyıldan 13. yüzyıl başına kadar süren çeviri faaliyetlerini içine alır. Bu dönemde yapılan çevirilerin hemen hepsi Çince'dendir. Son safha, 1314. yüzyıllarda, Yüan sülâlesi döneminde yapılan çevirileri kapsar.³⁵

Buddhist kanon (= TripiĀka) üç bölümden oluşur: (1) VinayapiĀka, (2) SNtrapiĀka, (3).

ESKİ TÜRKLERDE DİL VE EDEBİYAT

AbhidharmapiĀka. Buddhizmin kutsal metinleri muhteva ve biçimlerine göre de bölümlendirilir. P#li Tripi Āka'nın içinde, kanonun 9 AĀga'ya, dala ayrıldığı belirtilir:

- (1) Sutta (sNtra = Tü. sudur), düz yazı vaaz,
- (2) Geyya (geya = Tü. taqşut), düz yazı ve şiir karışık vaaz,
- (3) Veyy#karana (vy#karana = Tü. adıra yarlıqamaq), açıklamalar, yorumlar,
- (4) G#th# (g#th# = Tü. loka), şiir dörtlükleri”,
- (5) Ud#na (ud#na = Tü. avdimak), özlü sözler,
- (6) İtivuttaka, (itivrta= Tü. avriş) “Buddha şöyle dedi” sözleriyle başlayan kısa konuşmalar,
- (7) J#taka (j#taka = Tü. çatik), Buddha'nın önceki doğumlarına ait hikâyeler,
- (8) Abbhutaddhamma (abhutadhama = Tü. mujadınçig nomlar), mucizevî dharmalar,
- (9) Vedalla, sorucevap biçimindeki öğretiler.

9 AĀga'ya, bazen 12 Dharmapracana'ya benzer bir bölümlendirme Saddharmapundar Oka, Mah#karun#pundarOka gibi Sanskrit Buddhist metinlerde de bulunur.³⁶ 12 Dharmapracana 'Dharma/(Buddha'nın Kanunu) ilânı' Tü. Abhidharmako Jabh#wyaĀkatattv#rthan#ma metninde de tespit edilmiştir. 12 Dharmapracana 9 Anga'nın dokuzuncusu dışında, Avad#na (= Tü. yöleşürüg); benzetmeler; Nid#na (= Tü. başlag) konuşma başlangıçları, girişler; Vaipulya (= Tür. ki]ürmak), genişletmeler; Upadeja (=Tü. yöra sözlamak), yorumlamalı konuşmaları içerir. P. Zieme bunların Tü. Abhidharmako JabhawyaĀkatattv#rthan#ma metnine göre bir değerlendirmesini yapmıştır (1991: 4344).

VinayapiĀka, manastır cemaatinin (Skr. saAgha), Buddhist rahip ve rahibelerin hayatını, günlük yaşamlarını düzenleyen kuralları içine alır. Eski Türkçede Buddhist vinayapiĀka literatüründen birkaç metin bilinmektedir: Br#hmO yazısı ile yazılı iki dilli; SanskritTürkçe bir Karmav#can# metni parçası bunlardan biridir. MaueRöhrborn (1976) tarafından işlenen metin, bir manastır kıyafetinin nasıl giyilip kullanılacağına dairdir. Prav#raA# SNtra bir rahibin yağmurlu bir mevsim boyunca çekildiği inzivadan çıktıktan sonra yapacağı işleri anlatır; bir derleme olan İnsadi SNtra'nın 52760. satırlarında Prav#raA# töreni tasvir edilmiştir. Metin S. Tezcan tarafından işlenmiştir (BT III, 1974). P. Zieme “Das Prav#raA# SNtra in alttürkischer Überlieferung” başlıklı çalışmada Turfansammlung içinde tespit ettiği İnsadi SNtra ile paralellik gösteren iki fragmen üzerinde durmuştur (Acta Iranica 12, 1988: 445-453). Manastır kuralları (Pr#timokja) hakkında bir yorum olan Vinayavibha'ga ile ilgili Buddhist Türk literatüründe Br#hmO alfabesiyle yazılı ve SanskritTürkçe iki dilli birkaç metin parçası Turfansammlung içinde tespit edilebilmiştir. MNlasarv#stivada Vinayavibha'ga'sı ile Sarv#stivada Vinayavibha'ga'sına ait bu metin parçaları Maue tarafından işlenmiştir (1996).

SNtrapiĀka, tarihsel Buddha ile diğer bütün Buddhaların verdikleri veya vermiş olduklarına inanılan vaazları toplar, çoğunlukla diyalog şeklindedirler. SNtralar, dinin (dharma) bir veya birden fazla konusu üzerinde uzun ya da kısa açıklamalardır (Winternitz 1933: 9). SNtrapiĀka, beş #gama, yani beş büyük sNtra koleksiyonundan oluşur: (i) DOrg#gama, “Uzun vaazlar koleksiyonu”ndan Türkçe metin fragmenleri Turfansammlung'da tespit edilmiştir. Bunlar Gabain (1954, TT VIII), KudaraZieme (1983,

ESKİ TÜRKLERDE DİL VE EDEBİYAT

1995) tarafından işlenmiştir. (ii) Madhyam#gama “Orta boy SÑtralar Koleksiyonu”ndan Türkçe parçalar da Gabain (1954, TT VIII), KudaraZieme (1983, 1995) tarafından işlenmiştir. (iii) Samyukt#gama “Gruplanmış söylemler koleksiyonu”na ait belirlenmiş Türkçe metin parçaları da Gabain (1954, TT VIII), KudaraZieme (1983, 1995) tarafından işlenmişlerdir.

SaZyukt#gama'nın kısa Çince versiyonundan çevrilmiş 6 Türkçe fragmen de tespit edilmiştir. (iv) Ekottar#gama "Yükselen sayı düzeninde hazırlanmış vaazlar koleksiyonu"ndan yedi Türkçe fragmen vardır. Fujii Yûrinkan Müzesinde bulunan parça dışındaki Ekottar#gama parçaları Kudara (1986) ve KudaraZieme (1995) tarafından yayımlanmışlardır. Türkçe sÑtralar arasında Dişastvustik, Ud#navarga'dan parçalar da bulunmuştur. J#takaları içine alarak Buddha biyografileri ve av#danalar Mah#yanadışı Buddhist sÑtralar oluşturur. AraAemi J#taka'nın kitap formatında üç yaprağı Pelliot koleksiyonu arasında bulunmuştur. Buddha'nın hayatını anlatan Türkçe metin parçaların Çince Lalitavistara SÑtra'nın çevirisinden olduğu F.W.K. Müller tarafından belirlenmiştir. Bir başka Yarxoto'da bulunmuş bir Buddha biyografisinden tek bir sayfa J.P. Laut (1983) tarafından işlenmiştir.

Avad#na'lar, Buddhist külliyyatın sÑtralar grubuna girer. Düz yazı hâlinde avad#na'ların sayısı manzulardan daha çoktur. Kötü Karma yollarından birini seçmenin doğuracağı kötü sonuçlar hakkında dinleyiciyi uyarmak için düzenlenen ve on Karmapatha'ya "Karma yolu" göre düzenlenen Türkçe hikâyelerin ise, tercüme edildiği kaynak bilinmemektedir. Turfan Koleksiyonunda saklanan Daļakarmapath#vad#nam## hikâyeleri üzerine yapılan yayınlar için Elverskog (1997: 4344)'ye bakılabilir. Daļakarmapath#vad#nam##'nin SanktPetersburg koleksiyonu ShögaitoTuguşevaFujishiro tarafından yayınlanmıştır (1998). Başka bir avad#na derlemesinin parçası olan z#rdÑlakarn#vad#na'rnn da Türkçeye çevrilmiş küçük parçaları tespit edilmiştir. Metin SanskritTürkçe iki dillidir ve Maue (1996: 7680) tarafından işlenmiştir.

J#taka'lar (> ETü. çatik), Buddha veya bodhisattwaların geçmiş doğumlarındaki tecrübelerini, başlarından geçenleri anlatan hikâyelerdir. J#taka'lar Buddhist külliyyatmm'sÑtra'lar grubunun oniki bölümünden birini oluştururlar. Buddhist Türk edebiyatı hem manzum hem de düz yazı hâlinde zengin sayılabilecek bir j#taka külliyyatına sahiptir. Mensur Türkçe j#taka'ların bazıları şunlardır: AraAemi J#taka, Viļvantara J#taka'nın bir varyantıdır. Kral AraAemi'nin ailesini ve kendisini hidayete ermek için büyük arzularını söndürüşünü anlatır. Eser J.R. Hamilton tarafından neşredilmiştir (1986: 120). İyi ve Kötü Prens J#takası, Kaly#namkara ve P#pamkara adlı iki prensle ilgilidir. Türkçe versiyonu üç ayrı el yazmasından metinler hâlinde saklanmıştır. Metinlerden ikisi Tunhuang'da bulunmuştur. Bunlar Bibliothèque Nationale ve British Library koleksiyonlarında bulunmaktadır. Üçüncü metin Yarxoto'dan olup Turfan Koleksiyonunda korunmaktadır. J.R. Hamilton Paris nüshasının Çincesinden erken bir çeviri olduğunu tahmin eder; Hamilton yazmanın Tunhuang'daki 17 Numaralı Mağaradan bulunmasından dolayı 11. yüzyıldan önce tercüme edilmiş olması gerektiğini düşünür (1996). Londra metni tek yapraktan ibarettir ve Paris metninin bir parçası olduğu düşünülmektedir. Paris metni önce Pelliot (1914), sonra da Hamilton tarafından işlenmiştir (1971). Turfan Koleksiyonundaki metin, yazısı ve noktalama özellikleri bakımından erken tarihli bir nüsha olup başka bir yazmanın parçasıdır. Bu metin Zieme tarafından işlenmiştir (1974). HaribhaÂÂa'nın J#takam#l#'sı Arya zÑra'nın J#takam## geleneğinde bir 35 j#taka derlemesidir. SanskritTürkçe iki dilli olarak Br#hmO alfabesiyle kaleme alınmıştır. 4 fragmen bugüne kalmıştır. İlk iki fragmenin ön ve arka yüzlerinde Simhaj#taka'nın sonu vardır. Diğer iki fragmen ise,

ESKİ TÜRKLERDE DİL VE EDEBİYAT

z#kyasiZhaj#taka'dan parçalar ihtiva eder. Eser Maue (1996) tarafından işlenmiştir. Mah#bodhi#taka, -rya z#ra'nın J#takam#l#'sının 23 numaralı j#takası'dır, Buddha'nın asketik Mah#bodhi olarak inkarnasyonunun hik#yesini anlatır. Eser Maue (1996) tarafından işlenmiştir. "Çömlekçinin Hikâyesi", bir Brahman genç olan arkadaşını Buddha K#paya'yı bulmaya teşvik eden bir çömlekçinin hikâyesini anlatır. Hikâye Sabghabhedavastu'ya benzemekle birlikte, Türkçe hikâyenin giriş kısmı Türkçe versiyona hastır. Telif olabileceği de düşünölmüştür. G. Ehlers j#taka'nın Turfan Koleksiyonundaki bir sayfalık parçasını işlemiştir (1982).

SaddharmaPun#arika SNtra'nın 25. bölümü tam metin olarak Türkçede vardır. Türkçe metin önce Radloff, sonra da Ş. Tekin tarafından Berlin ve Leningrad nüshaları Kuan#imPusar (Ses İştien İlâh) Vap lua ki atlıg nom çeçeki sudur başlığıyla karşılaştırmalı metin olarak yayınlanmıştır (Erzurum 1960). SaddharmaPuA6arika SNtra'nın başka bölümlerinden parçalar da tespit edilebilmiştir.

SuvarAaprabh#sa SNtra (= Tü. Altun Yaruq "Altın Işık") da SaddharmaPundarika SNtra gibi Mah#y#na sNtralarının en önemlileri arasındadır. Eser, Beşbalıklı Şijqo Şali Tutu] tarafından Çinceden çevrilmiştir. St. Petersburg ve Turfansammlung koleksiyonlarında toplam 7 yazma nüshası vardır. Turfan koleksiyonundaki yazmalar eksiktir. Tam Altun Yaruq metni St. Petersburg nüshasıdır ve Malov tarafından 1910'da Kansu, Wenşukou köyündeki bir Buddhist manastırından temin edilmiştir. Bu nüshanın istinsah tarihi 1687'dir. 31 bölüme bölünen 10 kitaptan oluşan metin toplam 675 sayfadan oluşmaktadır. Metin üzerinde çok sayıda çalışma yapılmıştır. St.Petersburg nüshasının tam bir transkripsiyonu, Berlin fragmanlarıyla uygunlaştırılarak Kaya (Ankara 1994) tarafından yayınlanmıştır. Son olarak P. Zieme, Altun Yaruq'un girişine dair bilinen bütün fragmanları ve ilk bölümü BTT'nin XVIII. yayını olarak hazırladı (Turnhout: Brepols 1996). Yamar#ja SNtra, VimalakOrtinirde a SNtra, Sukh#vatOvyNha SNtra, Mah#y#na Mah#parinirv#Aa SNtra v.b. başka Mah#y#na sNtralarından Türkçe fragmanler da bulunmaktadır.

Buddhist Türk edebiyatında Çinceden tercüme edilmiş uydurma (apokryphal) sNtra'lar da bulunmaktadır. Bunların içinde en ünlüleri çok sayıda nüshaları olan Çinceden çeviri Sakiz Yükmak "Sekiz Yığın", Kşanti qılguuluq nom bitig "Günah Çıkartma Kitabı"dır. Paklinşiki atlıg yürü] linxua çaçak terginini nom ardini "Bai lian she jing adlı Beyaz Nilüfer Çiçeği Dharma Mücevheri" (Abitaki SNtra), kısa adıyla Yetikan sudur gibi eserlerdir.

Türkçe Buddhist metinler arasında azımsanmayacak sayıda Tantrik metinler de vardır. Bunların çoğu Tibetçeden çevirilerdir.³⁷

AbhidharmapiÅaka, Buddhizmin metafizik yönünü işleyen eserler bütünüdür. Elimizde doğrudan Abhidharma literatürüne ait Türkçe eserler yoksa da bu literatüre dair düz yazı yorumların (Skr. bh#wya) Türkçe çevirileri bulunmaktadır. Bu yorumların içinde en ünlüsü Vasubandhu'nun yine kendi şiir düzenindeki Abhidharmako]ak#rik#'sına yazdığı Abhidharmako]abh#wya adlı eserdir. Eserin Türkçe versiyonu Hsüen Tsang tarafından yapılan Çince çevirisinden yapılan çevirilerdir ve Türkçe Abhidharmako]abh#wya çevirilerinden bugüne kadar 20 fragmen tespit edilebilmiştir. Bunlardan biri Br#hmO yazısı ile SanskritTürkçe iki dilli bir fragmendir (Maue 1996). Stokholm, Folkens Müzesindeki 16 metin parçası Tunhuang'da bulunmuştur. Hepsi de işlek Uygur el yazısı ile yazılı olup tek bir yazmaya aittirler. Kudara Kögi Kyoto, Fujii Yürinkan Müzesindeki pustaka formatındaki tek sayfalık fragmeni işlemiştir (1984). Geng Shimin (1987, 1989), Kansu Müzesindeki tek yapraklık fragmenin 8. cildin 7. yaprağı olduğunu belirtir. Pekin Millî Kütüphanesinde de 5.

ESKİ TÜRKLERDE DİL VE EDEBİYAT

Bölümün üçüncü yaprağı bulunmaktadır (ZhangWang 1994). Vasubandhu'nun manzum Abhidharmakoşak#rik#'nın Hsüan Tsang tarafından yapılan Çince çevirisinden çevrilmiş küçük bir Türkçe fragmen İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi'nde bulunmaktadır. Parça Kudara tarafından işlenmiştir (1981). Türkçe Buddhist külliyat içinde Vasubandhu'nun Abhidharmakoşabh#wya'sı ile ilgili bugüne kadar bulunan en hacimli metin Sthiramati'nin 6. yüzyılda yaptığı Abhidharmakoşabh#wyaÂOkatattv#rthan#ma adlı yorumun çevirisidir. Metin Tunhuang'da Sir Aurel Stein tarafından bulunmuştur, bugün British Library'de muhafaza edilmektedir. Türkçe yazmanın tıpkıbasımını Şinasi Tekin yayınlamıştır (1970). Eserin tam metni M. Shögaito tarafından ortaya konmuştur (1991, 1993). Metin üzerinde Röhrborn (1981) ve Barutcu'nun (1990) da çalışmaları vardır. Yine Skandhila tarafından yazılıp Çinceye Hsüan Tsang tarafından çevrilen ve Sarv#stiv#da okulunun doktrinlerini açıklayan Ru a pi da mu lun üzerine yapılan Türkçe bir yorumun dört parçası Stockholm, Folkens Müzesinde bulunmaktadır. Bunlar üç ayrı çeviriye ait parçalardır. Kudara da Haneda Fotoğraf Koleksiyonu içinde Abhidharm#vat#raprakaraAa'nın üç parçasını belirleyebilmiştir (1981). Türkçedeki diğer Abhidharmakoşabh#wya yorumları ile çeşitli sNtra yorumları hakkında Elverskog (1997)'ye bakılabilir.

Buddhist çevre Türk edebiyatına ait olmak üzere M.S. 600664 yılları arasında yaşamış ünlü Çinli rahip Hsüan Tsang'ın biyografisi Altun Yaruq'un da mütercimi olan âlim Beşbalıklı Şi]qo Şali Tutu] tarafından çevrilmiştir. Bu çevirinin büyük bir bölümü bugüne kalmıştır. Türk siyasî ve kültür tarihi araştırmaları için de son derecede önemli olan eser üzerinde bugüne kadar çok sayıda çalışma vardır. Gabain (1935, 1938), Arlotto (1966), Tuguşeva (1974, 1980, 1991), Tezcan (1975), Toalster (1977), Barat (1993), Geng Shimin (1979), Zieme (1990), Röhrborn (1996) Türkçe metnin bölümlerini yayınlamışlardır. Bunlar ve diğer Hsüan Tsang üzerine yapılan çalışmalar için Elverskog'a (1997: 132135) bakılabilir.

Bir derleme kitap olan İnsadi SNtra Murtuk'ta bulunan büyük yazmalardandır. Eser Çisum Tu adlı biri tarafından derlenmiştir. Eser Tezcan (1974) tarafından BTT dizisinin III. Kitabı olarak yayınlanmıştır.

Türkçe Maitrisimit nom bitig, Türkçe Buddist külliyatın en önemli eserlerindedir. Giriş ve 27 bölümden oluşan eserin iki yazması bulunmuştur. Eser Sanskrit aslından Togrı diline yapılan tercümesinden Prajn#rakwita tarafından Türkçeye çevrilmiştir. Ş. Tekin eserin 8. yüzyılda, F.W.K. Müller ise 11. yüzyılda çevrildiğini düşünürler. Maitrisimit nom bitig'in bir sahneye konulmak üzere hazırlanmış bir körünç "sahne eseri" olduğu düşünülmektedir. Eserin Turfansammlung'da muhafaza edilen versiyonu Turfan yakınlarındaki Sengim ve Murtuk'ta bir Alman araştırma gezisi sırasında bulunmuştur. İkinci versiyon literatürde Hami (=Komul) versiyonu olarak bilinmektedir, 1959'da bulunmuştur. Maitrisimit nom bitig'in Berlin versiyonu Prof. Ş. Tekin tarafından önce Türkçede (1976), sonra da Almancada BTT'nin IX. Kitabı olarak 2 cilt hâlinde yayınlanmıştır (1980). Hami versiyonunun çeşitli bölümleri Geng Shimin, H.J. Klimkeit ve J.P. Laut tarafından yayınlanmıştır. J.P. Laut tarafından eserin karşılaştırmalı metni hazırlanmaktadır. Hami nüshası üzerinde İ. Yüsüp ve Dolkun Kambiri'nin de çalışmaları vardır.³⁸ Hami nüshasının tam transkripsiyonlu metni Doğu Türkistanlı âlimler tarafından yakınlarda neşredilmiştir.

[Kö]ül] tözin uqıtdaçı nom gönül kökünü, tabiatini tavsif eden bir eserdir. Ş. Tekin eserin Vapşi Baxşı'nın telif eseri olduğu görüşünü taşır. P. Zieme Çinceden tercüme edildiğini düşünmektedir (Elverskog 1997: 147). Yazma, Aurel Stein tarafından Tunhuang'da bulunmuştur, hâlen British Library'de saklanmaktadır. Eserin neşri Ş. Tekin tarafından

yapılmıştır (1980).

C. Maniheist ve Buddhist Türk Edebî Çevrelerinde Manzum Edebiyat

Eski Türk şiiri üzerinde son yıllarda değerli araştırmalar yapılmıştır: P. Zieme'nin Turfan ve Tunhuang Buddhist Türklerinden kalma manzum metinlerin şekil, stil, tür ve içerik analizlerini yaptığı *Die Stabreimtexte der Uiguren von Turfan und Dunhuang* (Budapest 1991) adlı eseri başucu çalışmalardan biridir. G. Doerfer'in *Formen der älteren Türkischen Lyrik* (Szeged 1996) başlıklı çalışması ise, Orhon yazıtlarını da kapsayarak eski ve orta dönem Türk şiirine toplu bir bakıştır.

Ş. Tekin, "Uygur Edebiyatının Meseleleri", *Türk Kültürü Araştırmaları*, 2, 2667; *Türk Dili* dergisinin 1986 yılı 409/Ocak sayısı *Türk Şiiri Özel Sayısı'nın* I. kısmı Maniheist, Buddhist Türk çevreleri ile Karahanlı alanını kapsayarak Eski Türk Şiiri'ne ayrılmıştır (Tekin 1986, Sertkaya 1986). Barutcu (1991: 6987)'de de Maniheist ve Buddhist çevre Türk nazmı üzerinde durulmuştur.

Maniheist çevreye ait manzum dil yadigârları toplu olarak Prof. Reşit Rahmeti Arat tarafından işlenmiştir: *Eski Türk Şiiri*, Ankara 1965, s. 159, 17 numaralı şiirler. Bu şiirler daha önce şu çalışmalarda işlenip neşredilmişti: A. von Le Coq, *Manichaica*, II, II; TT III: W. Bang, "Manichäische Hymnen", *Le Muséon* 38 (1925), s. 155. Mani çevresine ait ikinci şiir, P. Zieme tarafından değerlendirilmiştir: "Ein manichäisch-türkisches Gedicht", *TDAYBelleiten* 1968, 3943. TT IX'un 1045. satırları arasından Toharca Türkçe iki dilli "Baba Mani'ye ilâhi" metni bulunmaktadır. Türkçe metin manzum Toharca ilâhinin kelimesi kelimesine çevrisi şeklinde taklidî bir manzumudur. Bu iki dilli metnin yer aldığı mecmuadaki diğer değişik Maniheist metinlerden bazıları şiir düzeninde olabilir, meselâ T III D 258 d ve T III 258 b. Ancak, bunların eksik ve çok yıpranmış parçalar olmaları rekonstrüksiyonlarını engellediğinden kesin bir karara varmak mümkün görünmemektedir. İlâhîler manzum düzende olduklarına göre, Berlin koleksiyonundaki daha önce yayınlanmamış Maniheist çevreye ait bütün parçaların işlendiği BT V'teki (: P. Zieme, *Manichäische Türkische Texte*, Berlin 1976) "ilâhi" (Hymnus) ve "övgü" (Lobpreis) olarak naşiri tarafından tavsif edilen metinlerden bir kısmının (BT V 11, 13, 18 numaralı metinler) Türk edebiyatının bu kategorisine dâhil edilmeleri mümkündür.

Buddhist çevreye ait manzum dil yadigârları da toplu olarak ilk Prof. Reşit Rahmeti Arat tarafından işlenmiştir: *Eski Türk Şiiri*, Ankara 1965, s. 61242, 827 numaralı şiirler. İkinci toplu çalışma P. Zieme'ye aittir: *Buddhistische Stabreimdichtung der Uiguren*, Berlin 1985 (BT XIII). Bu iki yayında bulunan Buddhist Türk manzumelerinden ayrı olarak muhtelif araştırmacılar tarafından yayınlanmış manzumeler de vardır.

Maniheist ve Buddhist Çevrelere Ait Manzum Dil Yadigârlarının Özellikleri

Maniheist ve Buddhist çevrelere ait manzumelerde nazım birini genellikle dördlüktür. Ancak, bentlerdeki dize sayılarının ikiden sekize kadar değiştiği, dizelerdeki hece sayısının belli bir düzene tâbi olmadığı, ölçü ve kafiye kurallarına sıkı sıkıya uymayan karışık veya serbest nazım tekniği ile yazılmış serbest düzende şiirler de vardır. Bilhassa, Maniheist çevreye ait ve tür olarak ilâhî sayılan nazım şekilleri bu bakımdan dikkati çeker. Meselâ, Ta] Tä]ri İlâhisi (ETS, Nu. 1, 89) bu tarz şiirler arasında en güzellerinden biridir:

Ta] tä]ri kälti

ESKİ TÜRKLERDE DİL VE EDEBİYAT

Ta] tä]ri özi kälti

Ta] tä]ri kälti

Ta] tä]ri özi kälti

Turu]lar qamag bäglär qadaşlar Ta] tä]rig ögälim Körügmä kün tä]ri Siz bizni küzädi]

Körünügmä ay tä]ri Siz bizni qurtgarı]

Ta] tä]ri Yıdılıg yıparlıg Yaruqlug yaşuqlug Ta] tä]ri (5 kez tekrar)

Ta] tä]ri (5 kez tekrar)

Ta] tä]ri Yıdılıg yıparlıg

Yaruqlug yaşuqlug Ta] ta]ri Ta] ta]ri

Tan Tanrısı geldi.

Tan Tanrısı kendisi geldi.

Tan Tanrısı geldi.

Tan Tanrısı kendisi geldi. Kalkın bütün beyler, kardaşlar. Tan Tanrısını övelim!

Gören Gün Tanrısı Siz bizi gözetiniz!

Görünen Ay Tanrısı Siz bizi kurtarınız!

Tan Tanrısı Kokulu miskli Nurlu ışıklı

Tan Tanrısı (5 kez tekrar)

Tan Tanrısı (5 kez tekrar)

Tan Tanrısı

Kokulu miskli

Nurlu ışıklı

Tan Tanrısı

Tan Tanrısı

Buddhist çevrede ise, manzum olarak yazılan hikâyelerde (avad#na ve j#taka) nazım birimi genellikle dörtlükler olmakla birlikte, bu kurala tam uyulmadığı ve bentlerdeki dize sayısının ikiden sekize kadar değişebildiği görülmektedir. Manzum avad#nalardan Sukuşmadi Bayagut ile Supirabi Katun'un Hikâyesi, Pirasañçi jlig Kan'ın Hikâyesi, Sudarşani jlig Bâg'in Hikâyesi, manzum bir prajn#p#ramit#jataka olan Sad#prarudita ve Dharmodgata Boddhisattva Hikâyesi böyle şiirlerdendir. Buddhist çevreye ait böyle ikilik, beşlik, altılık, sekizlik nazım birimleri ile yazılmış başka manzumeler de vardır. Nazım birimlerine ayırmanın mümkün olmadığı şiirler de vardır.

Eski Türk şiirinin en küçük nazım biri beyitlerdir. Beyitler de her biri bir dizede ifade edilmiş iki müvazi fikrin sanatlı bir biçimde işlendiği iki dizenin birleştirilmesiyle oluşmuşlardır. Muhtemelen Türk ata sözleri, orijinal fallarla birlikte Türk şiirinin oluşumuna kaynaklık etmişlerdir.³⁹ Türk şiirinin genel nazım birimi sayılan dörtlükler de iki beyitin birleşmesinden ortaya çıkmışlardır. Türk şiirinde yararlanılan ahenk unsurlarının dörtlüklerdeki tezahürü böyle bir sonuca varmayı mümkün kılmaktadır.

Eski Türk şiirinin “değişmeyen, kasıtlı ve gerekli unsuru” alliterasyondur. Alliterasyona

ESKİ TÜRKLERDE DİL VE EDEBİYAT

bağlı olarak çıkan “baş kafiye” Maniheizt ve Buddhist çevre şiirlerinde (a) V (okal)alliterasyonu, (b) K (onson) alliterasyonu, (c) KValliterasyonu olarak görünür:

(a) ö/ö/ö/ö

öçüg kâkig kitârip

övkâ tülükün sârgürüp

ögüg qa]ıg tapınu

öztâ uluglarıg aya]lar!

a/a/a/a

az amranmaq bo kö]ülüg

alquta ınaru tıdı]lar!

azaglarnı] nomınta

arsıqma]lar tözünlâr a!

o/o/o/o

otlug oprı âw barq ol

ogul qız tegmâ bag çug ol

ol anı tag sawlarta

osal sımtag bolma]lar

(BT XIII/15, 1738)

(c) ya/ya/ya/ya/ya

yana yema ol yemişliklarde

yaraşı körkla yuulları arıp

yag tag süt tag suwları ol.

yarılı açılmış linxua çaçakleri arıp

yaltıru turur ö]lari ol

(SDB 33/9597)

qo/qo/qo/qo

qop küsüşümin qanturtaçı baxşımqa,

qurug eligin barguta na] ögrünçüm togmaz

qolulayu körsar man bo at'özümün

qorıladaçı artataçı arür na] ür turmaz

(SDB 66/181183)

Bütün bu örnekler düzenli baş kafiyeyle sahip örneklerdir. Ancak bunların yanında (K) a/a, (K) i/ı; (K) a/e/i; (K) o/u ve (K) ö/ü tarzında düzensiz baş kafiyeyle şiirlere de pek çok örnek verilebilir. Bu tür düzensizliklerin sebebini, baş kafiyeyle 'göz için' olmasına bağlayanlar vardır. Ancak, yazısız dönemlerden kaldığı kesin olan, fakat Eski Türkçenin geç dönemlerinde tespit edilmiş Türk ata sözleri, boy boylama/soy soylamalarının bir kısmını

hâlâ şiir düzeninde saklayabilen Dede Korkut Hikâyeleri gibi orijinal ürünlerde de baş kafiye düzeninin bulunması, kökünde baş kafiye düzeninin 'kulak için' olması gerektiğini söyletmektedir. Aslında, başlangıçtan itibaren birbirine nitelikçe yakın sayılan ünlülerin baş kafiye düzeninde aynı dördlük içinde düzensiz olarak yer almaları ne kadar 'göz için' önemli olmamışsa, muhtemelen kulak için de o kadar çok önemli olmamış olmalıdır. Böyle bir ilişkiyi kurmada, Türk Runik alfabesinin ünlü harflerinin karşıladığı fonemik değerler de yardımcı olabilir. Öte yandan düzensiz baş kafiye düzeninde şiirler olarak nitelenen bu tür şiirlerin kendi içlerinde bir baş kafiye düzeninin kurulduğu da dikkati çekmektedir (Barutcu 1991: 7881).

Eski Türk şiirinde daha çok gramer alliterasyonu olarak ortaya çıkan son kafiye düzeni de yararlanılmıştır. Bununla birlikte, Buddhist ve Maniheist çevreye ait şiirlerde, son kafiye düzeninin zarurî bir ahenk unsuru olmadığı da gözlenmektedir. Bu çevrelerde, anlaşılabilir hece sayısı da her zaman zarurî bir ahenk unsuru olarak görülmemiştir. Ancak orijinal Türk yaratmalarında bu ahenk unsurları da dikkat çekici bir biçimde göze çarpmaktadır. Eski Türk şiirinde bir başka ahenk unsuru olarak, meselâ Altun Yaruq'ta olduğu gibi, şiiriyetin söz dizimi ile gerçekleştiği ve dördlüklerde dizelerin belli yerlerindeki söz ve söz gruplarında tekrarlanan bir hece vurgusu düzeninin sağlandığı dikkati çekmektedir.

İçerikleri Bakımından Maniheist ve Buddhist Çevrelere Ait Manzum Dil Yadiğârları

Maniheist Türk çevresinden günümüze, Buddhist çevreye göre daha az sayıda şiir ulaşmıştır. Bir kısmı çeviri bir kısmı da orijinal olan bu manzumelerin hepsi baş ~ başık denen ilâhîlerdir. baş ~ başık Sogdcadan alıntı bir sözdür. kög sözü de "şarkı" anlamıyla birlikte "ilâhî" karşılığında kullanılmıştır. Bu ilâhîlerin çoğu "dua" ve "medhiye, övgü" olarak yazılmışlardır. Nitekim her iki söz de Maniheist Türkçe metinlerde alqış "hayır dua" ve ögdir "övgü, medhiye" sözleri ile birlikte alqış başık, kög ögdir olarak geçmiştir. Bu çevrede "şiir, manzume, nazım" için kullanılan genel sözlerden biri taqşut'tur. Buddhist çevrede "şiir, manzume, nazım" için yaygın olarak kullanılan söz qoşug olmuştur. Buddhist çevrede taqşut sözü de aynı anlamla kullanılmıştır.

Türk edebî çevresinin bildiğimiz en eski şairlerinden biri Aprın Çor Tegin'dir. Onun elimizdeki iki şiiri de kög'dür. Bunlardan biri Mani'ye bir övgü iken, diğeri literatürde ilk Türk "lirik" şiir örneği olarak kabul edilir. Bu çevreye ait "Tan Tanrısı ilâhîsi", "Parlak Güçlü Bilge Tanrı İlâhîsi", adınçığ Türkçe başık "başka bir Türkçe ilâhî" başlığı altında sunulan ilâhî, cehennem tasviri yapan eksik ilâhî bu çevrenin bilinen şiir örnekleri arasındadır. Aynı çevreye ait en uzun şiir sistemli olarak baş kafiye ile ve dördlükler hâlinde yazılmış olan "Mani İçin Büyük İlâhî"dir. Bu Mani şiirinde çokça Buddhist kavram ve terimlerin varlığı âlimlerin dikkatini çekmiştir. Bu çevreden elimizde İranca bir Mani metni arasında bir "Hükümdar Övgüsü" de tespit edilmiştir.

Buddhist Türk çevresine ait şiirler daha çok Buddhizmi öğretmek gayesi ile yazılmış dinî eserlerdir. Bunların büyük kısmı çeviri, bir kısmı da telif ve orijinaldir.

Bu çevrede "şiir, manzume, nazım" için en yaygın olarak kullanılan sözler qoşug ve taqşut'tur. Şiir için daha çok "dördlük, kıta, bent" demek olan Sanskritten geçmiş şlok (< |loka) sözü de kullanılmıştır. Buddhist Türk çevresinin bugün için bilinen şairleri, Prajn#|rO, Beş balıklı Antsa], Çam balıklı Kiki ~ Kaka, Çisim Tu, Sa]ga Tu ve Şilavanti'dir. (Zieme 1991: 309-318).

Buddhist çevre Türk şiiri Maniheist çevreye göre muhtevaları bakımından daha zengindir.

ESKİ TÜRKLERDE DİL VE EDEBİYAT

Prof. Zieme, Buddhist çevrenin uzunlukısalı şiirlerini muhteva analizleri bakımından 20 grupta toplamıştır: (1) “Öyle Yerlerde meditasyonu”, (2) Guan wu liang shou jing’in Nazma Çekilmesi, (3) Bodhicittotp#da, (4) Samantabhadracary#praAidh#na ve benzerleri, (5) Prajn#p#ramit# metinleri, (6)

Genel Buddhist içerikli şiir parçaları, (7) Günah Çıkarma metinleri, (8) İnsadiSNtra, (9) Buddha ve boddhisattvalara övgü şiirleri, (10) Tantrik içerikli şiir (parçaları), (11) Avad#na’lar, (12) J#taka’lar ve benzeri metinler, (13) Buddhacarita ve benzeri metinler, (14) AnaBabanın İyiliği Değerlidir, (15) Alfabe Sırası Şiiri, (16) Hayır duaları, (17) Kolofonlar, (18) Uygur İlahileri, (19) Yazıtlar, (20) Cenaze töreni şiiri (Zieme 1991: 115301).

“Öyle Yerlerde” (Etü. Anı tâg orunlarta) şiiri, Türk şiir sanatının mükemmel bir tabiat tasvirini içerir. Şiir, tasvir edilen tabiat içinde Buddhist inzivayı ve itikâkı özendirmek için kaleme alınmıştır. (Arat, ETŞ Nr. 8, Zieme 1991 115118, Text A). “Temiz Ülke Buddhist Okulu”nun Amith#ba Buddha ibâdetine dair en önemli eserlerinden biri olan Çin. Guan wu liang shou jing’un Türkçede düz yazı parçaları yanında, “On Altı Meditasyon [SNtrasi] = altı yegirmi qolulamaq [sudur] adı altında KkiKki tarafından nazma çekilmiş parçaları da vardır. Bunlar önce, daha sonra da KudaraZieme (1985) tarafından yayınlanmıştır. Samantabhadracary#praAidh#na şiirleri ile Buddh#vataZsakaSNtra’yı Türkçede nazma Beşbalıklı Antsa] çekmiştir, Geng 1986, KudaraOda 1984).

Övgü şiirleri (Tü. ögdi; stab ~ astap ~ satap ~ sitap (< Skr. stava) içinde en ünlüleri diğer Buddhist edebiyatlarda olduğu gibi Maitreya Buddha ve Avalokite|vara Boddhisattva’ya yazılanlardır.⁴⁰ Türkçe Buddhist literatürde “Mağfîret üzerine 35 Buddha İçin Medhiye”nin, nazım birimi sekizliktir, 35 sekizlikten oluşan baş kafiye ile yazılı bu övgü şiiri teliftercümedir. Telif övgü şiirleri de vardır. Meselâ, Türk şair Prajn# rO tarafından yazılan Boddhicitta övgüsü böyle telif şiirlerdendir. Yine aynı şaire ait 24 dörtlükten oluşan baş kafiye ile yazılı Prajn#p#ramit# övgüsü ise Sanskritten tercümedir.

Bir Maitreya övgüsü şöyledir:

Tört şloklug nom üzâ
Tutçı ögâr mân üzüksüz
Tüş berip munı tâg buyanı
Tuşayın sizi]â Maytri!
Sansarta erinç meni tâg
Saqınsar ârti kimmâ yoq
Saşmaqsız burqan bolmışta
Sakingil meni Maytri!
Üç agu üzâ bulganmış,
Üç uguşlug qılıqtın
Ünüş nomnu] küçinte Üntürgil <meni> Maytri!
Altı qaçıglıg yağılarım
Alıp eltkalir meni tamuqa

Anı için sizi]a avartım
Algıl meni Maytri!
Tügün nizvanılarqa agukup
Tüşkalir man una tamuqa
Tört kertü nomlug agatıg
Tüzüni tatutgıl Maytri!
Dört |lokalı kitap ile
Durmadan överim kesintisiz.
Karşılık verip böyle sevabı
Rastlayım size Maytri!
Sams#ra'da şüphesiz benim gibi
Düşünselerdi kim var kim kim yok
Şaşmasız Buddha olduğunda
Düşün beni Maytri!
Üç zehir ile bulanmış,
Üç doğumlu kılıktan
Kurtuluş Dharma'sının gücüyle
Çıkarıp yükselt <beni> Maytri!
Altı kaçıracı düşmanlarım (=duyu organlarım)
Alıp iletir beni cehenneme
Onun için size evirdim
Al beni Maytri!
Düğümdüğüm kle|a'lara batıp
Düşmek üzereyim işte cehenneme
Dört gerçek Dharma agata'sını
Hepsini tattır Maytri!
(ETŞ, Nu. 17)

Günah çıkarma metinleri, Buddhist müminlerin günahlarından arınması, sonraki doğumlarında da tövbe etmeye alışabilmeleri için hazırlanmış metinlerdir. Bu metinlerde yalnızca işlenmiş günahlar değil, geçmiş doğumlarda işlenmiş olduğu sayılan veya sonraki doğumlarda işlenebilecek günahlar sayılır ve tövbekâr yalnızca kendisi için değil, bütün canlı varlıklar için günahlarından arınmayı diler (Tezcan 1978: 297). Buddhist Türk çevresinden elimizde düz yazı ile yazılmış tövbe duaları yanında şiir düzeninde tövbe duaları da vardır (Zieme 1991: 206 vd.). F. Nakamura koleksiyonu elyazmaları içinde M. Shögaito tarafından neşredilen tövbe duası orijinal olup şiir düzeninde ve genellikle dörtlükler hâindedir. Bu tövbe duasından biri dörtlük, diğeri altılık şiir parçaları aşağıda verilmiştir:

Qşanti qılıp ökünsarlar
Ağır ayıg kö]ül öritsarler
Ötrü ol tınlıglarını]
Öçmedük ayıg qılınçları öçar
Günah çıkarıp pişman olsalar,
Saygılı gönül yükseltseler,
Bundan dolayı canlıların
Sönmemiş kötü amelleri söner
(Zieme 1991: 213)

Sızız utun nizvani
Sınıg sü]üküg sızlatır
Sumur tag tâg qılınçtın
Silkinip ünüp barayın tep
Sımtağın qılmış qılınçım
Sıdırmış tag arızun
Eritici, günahkâr edici iptilâlar
etikemiği sızlatır.
“Sumeru Dağı gibi amellerden
Silkinip çıkıp gideyim!” deyip
kaskden kılmış olduğum amellerim
sıyrılmışçasına arınsın.
(Zieme 1991: 214)

Sonlamalar (Hatimeler, Kolofonlar), metin sonlarında bulunur ve daha çok asıl metnin kimin tarafından ve nerede yazıldığı hakkında bilgiler verir. Bazen de eserin çoğaltılmasından doğacak sevabın tevcihi (ETü. buyan avırmak) için kaleme alınırlar, bunlar genellikle şiir olarak ve baş kafiye ile yazılmışlardır. Meselâ, İnsadiSNtra'nın sonlaması (kolofon) Çisim Tu tarafından şöyle yapılmıştır:

Arış arıg bo 'b'sdy sudurnı
Adaqtaqı qulutı man Çisim Tu
Ayayu ağırlayu bitiyü
Adaqında qoşa tagintim
Tertemiz bu 'bsadySNtrasını
Ayaklarındaki (=hâkipâyi) kulları ben Çisim Tu
Saygı ve ağırlamayla yazarak
Ayaklarında saygıyla nazma koştum.

ESKİ TÜRKLERDE DİL VE EDEBİYAT

(İnsadiSNtra, 757760)

Buddhacarita, Kral Kaniuka'nın çağdaşı ve onun ruhanî müşaviri, Sanskrit edebiyatının en ünlü şairlerinden Boddhisattva Aļvaghōja tarafından kaleme alınmış Buddha'nın hayatını ve faaliyetlerini anlatan bir mah#k#vya "büyük şiir"dir. Mah#k#vya'lar k#vya stilinde yazılmış süslü destanî şiirlerdir.

Eserin Türkçede pek çok versiyonu tespit edilmiştir İlk Türkçe Buddhacarita yayını Radlov ve Malov'a aittir (1928). Buddhacarita'nın Turfan Koleksiyonundaki şiir düzeninde ve alliterasyonlu 19 adet kütük baskı fragmeni P. Zieme tarafından neşredilmiştir (BT XI11/5, 3138). Türkçe Buddhacarita'nın Çince'den çevrildiği bilinmekle beraber hangi Çince versiyonun çevirisi olduğu tam olarak belirlenememiştir.

Avad#na'lar, Buddhist külliyyatın sNtralar grubuna girer. Prof. M. Shögaito tarafından işlenen üç manzum avad#na (SNk|macN6a Bayagt ile Suprabh# Qatun Hik#yesi, Sudarļana İlig Bag Hikâyesi, Prasenajit İlig Qan hikâyesi), konusunu hangi amellerle bir Buddha veya Pratyekabuddha olunabileceğinden alır. İlk hikâyenin konusu K#ncanabhNmi ülkesinde yaşayan zreuÂO SNkümacN6a ve Subrabh# Hatun'un büyük oğulları Sukum#ra'nın iyi amelleri sayesinde iyi kökünün olgunlaşmasından dolayı Ksemamkara Buddha'nın ona gelecekte Caitasukha Buddha olacağını önceden bildirmesidir. İkinci manzum avad#na Sudarļana şehri hükümdarı, iki yeni Buddhist rahip ve Sudarļana'lı on tümen zengini iyi amelleri sayesinde Ratnasurya Buddha'ya rastlayıp ondan gelecekte Buddha kutunu bulacaklarına dair alkış almalarını anlatır. Üçüncü avad#na'nın kahramanları Prasenajit Han ile zengin An#thapindika ve diğer bakan ve zengilerdir. Bu hikâyenin, Koço beyi ve halkının |r#vasti şehri hükümdarı Prasenajit ve halkının iyi amellerine özendirmek üzere Türkçeye çevrildiğinin belirtilmiş olması bakımından dikkati çekmektedir.⁴¹ Bir diğer manzum avad#na metni Renu adlı hükümdarla ilgilidir (Zieme 1991: 265-267).

J#taka'lar (> ETü. çatık), Buddha veya bodhisattvaların geçmiş doğumlarındaki tecrübelerini, başarılarından geçenleri anlatan hikâyelerdir. J#taka'lar Buddhist külliyyatının 'sNtra'lar grubunun oniki bölümünden birini oluşturular. Buddhist Türk edebiyatı hem manzum hem de düz yazı hâlinde zengin sayılabilecek bir j#taka külliyyatına sahiptir. Manzum j#taka'lar: Buddhist Türk edebiyatının bilinen manzum j#taka'ları P. Zieme tarafından işlenmiştir (BT XIII, 1, 2, 3, 4, 10, 11). Ancak bunların hiç biri, tam değildir. Buddhist j#taka külliyyatının en ünlü j#taka'sı olarak Viļvantaraj#taka'nın iki manzum versiyonu tespit edilmiştir (BT XIII, Nu. 2, 3). Her iki j#taka metni de baş kafiye ile ve dörtlükler hâlinde yazılmıştır. Yine Turfan Koleksiyonu'nda saklanan 13 kütük baskı fragmen tek bir j#taka Derlemesinin parçalarıdır, bazı fragmenlerde resimler de vardır. Bunların MNkapangu, Suvarnap#r|va, Tavşan J#takası, Hasti J#taka gibi j#takaların bir kısmı ile birleştirmek mümkündür (Zieme BT XIII, 3138). BT III'teki 4 numaralı eksik j#taka metni 'Kral Prabh#sa ve Fil Hikâyesi'nin bir paralelidir.

Bir antoloji olan İnsadiSNtra (Tezcan BT III) içindeki Mensur Prav#raA# Töreni Metninde (52760. satırlar) yer alan SundariJ#taka hikâyesinin (150394. satırlar) bazı kısımları alliterasyonlu şiirler hâlinde verilmiştir. Bunlar (Zieme 1991: 216219)'da toplanmıştır. Hangi j#taka'ya ait olduğu belirlenemeyen manzum j#takalar için bkz. Zieme (BT XIII, 10, 11), (1991: 269, L 5, L 6).

Aşağıda manzum TavşanJ#takasından bir dörtlük örnek olarak verilmiştir:

Bulu]tın yı]aqtın yıparça
Bolmuş âdgülüg bâgdimim
Bodisatav arkan öjrâ üdtâ
Boltu]uz tawışgan ât'özlüg
Kenardan köşeden misk gibi
olmuş iyi beyim benim!
Boddhisattwa iken önceki hayatta
Oldunuz tavşan vücutlu.
(Zieme 1991: 267)

Tantrik şiir parçalarının çoğu tantrik formda stotra'lar, yani övgülerdir. Dalakrodha ile ilgili şiir (BT XIII, Nr. 25), Beş Tath#gata maA6ala'sı tasviri (BT XIII, Nr. 28), Yam#ntaka çağrısı (BT XIII, Nr. 29), Abita (Amit#bha) Övgüsü (BT XIII, Nr. 30), N#gar#ja'sı S#gara Övgüsü (BT XIII, Nr. 31) Manju|rO Övgüsü (BT XIII, Nr. 32), Mah#k#la Övgüsü (BT XIII Nr. 33), tantrik içerikli şiirlerdir. BT XIII Nr. 34 ve Nr. 37 de belirlenemeyen iki tantrik muhtevalı şiirdir. Bir diğer mandala tasviri ise Ôtani Koleksiyonunda tespit edilmiştir.⁴²

Prajn#p#ramit# metinleri, Mah#y#na Buddhizminin en zengin kısmını oluşturan Prajn#p#ramit# (Tü. bilga bilig paramit "hikmet erdemi") literatürü ile ilgili Buddhist çevre Türk edebiyatından şiir düzeninde yazılmış 3 Prajn#p#ramit# metni tespit edilmiştir. Bunlardan 21 dörtlükten oluşan Prajn#p#ramit#stotra metni ilk olarak R.R. Arat tarafından işlenmiştir. Sonda iki dörtlük hâlinde sonlama da vardır. Sonlamada, N#garjuna Hoca tarafından Sanskrit dilinde yazılan Nirvikalpa adlı övgünün Prajn#|rO tarafından Türkçede nazma çekildiği belirtilmektedir. P. Zieme (1991: 178)'de N#garjuna'nın bu adda bir eseri olup olmadığını tartışmıştır. Belirlenemeyen bir Türkçe Prajnâ metni de önce Arat, sonra da Zieme (1991: 178183) tarafından değerlendirilmiştir. Türkçe Prajn#p#ramit# literatürüne ait elimizdeki şiir düzeninde yazılmış en uzun metin Sad#prarudita ve Dharmodgata Bodhisattva Hikâyesidir. Çince den tercüme olmakla beraber hangi Çince metnin temel olduğu belli değildir. J.W. Jong (1983), Türkçe metnin hikâyenin Çin'deki en popüler versiyonu olan Kum#rajOva'nın AüwÂas#hasrik# Prajn#p#ramit# SNtra (Xiao pin ban ru bo lu mi jing) adlı eserinin tercümesi olduğunu varsayar (Everskog 1997: 146). M. Shôgaito, Tekin neşrinin 2942 Eser, ilk Ş. Tekin tarafından işlenip ortaya konmuştur. Tekin neşrinde eserin tıpkı basımı da verilmiştir. Daha sonra metnin tamamı üzerinde Barutcu (1987) durmuştur. Zieme (1991: 183197)'de de metnin bazı kısımları değerlendirilmiştir. M. Shôgaito, Türkçe el yazması metnin son on sayfasının Prajn#p#ramit# literatürünün Bodhisattva yolunu (Bodhisattvacary#) açıklayan iki sNtrasına ait olduğu görüşündedir (1995: 3396).

Manzum Buddhist çevre Türk edebiyatının genel Buddhist içerikli şiir parçaları, ilâhiler, yazıtlar ve çeşitli konulardaki şiirleri hakkında (Zieme 1991)'e bakılmalıdır.

V. Din Dışı Edebiyat

Eski Türkçe Buddhist ve Maniheist Türk çevrelerinden elimizde dinî içerikli olmayan belgeler de vardır. Özel mektuplar, hukuk belgeleri, gök bilim, takvim ve Yıldız falı üzerine metinler, sağlık bilgisi ile ilgili metinler, ata sözleri, fal kitapları böyle dindışı edebiyatın

ürünleri rasında sayılabilir. Fal kitapları içinde Maniheist çevrede yazılmış olduğu düşünölen İrk Bitig “Fal Kitabı” Türk Runikleriyle yazılmıştır.⁴³

A. Hıristiyan Türk Edebiyatı

Eski Türklerde Hıristiyanlığın Nesturî mezhebi az da inanırını bulmuştur. Turfan, Bulayık'ta az sayıda Türkçe Hıristiyan metni bulunmuştur. Yakobus İncili'nden kalan iki yaprak, Aziz Georg'un çektiği ölüm acılarını anlatan bir parça dışında Turfansammlung'da Uygur ve Süryanî alfabelerinde yazılı daha başka 12 metin parçası P. Zieme tarafından belirlenmiştir.⁴⁴ Yedisu, Semireçie yörelerinde bulunmuş Süryani yazısı ile yazılı Hıristiyan mezar taşları ise 1314. yüzyıldan kalmıştır.

Prof. Dr. Sema Barutcu ÖZÖNDER

Ankara Üniversitesi Dil ve TarihCoğrafya Fakültesi / Türkiye

Alıntı Kaynağı: Türkler, Cilt: 3 Sayfa: 481- 501

Dipnotlar :

1. Konuya dair daha sistematik çalışmaların başlaması, ancak Sthrahlenberg'in 1730 tarihli eserinin üstünden yaklaşık bir yüzyıl geçmesinden sonra olabilmıştır.
2. Bu konuya dair zengin bir kaynakça vardır. Bunlar için bkz. T una (1983).
3. Bunlar için bkz. Tuna (1983), RonaTas (1988: 742780).
4. Bunu XI. veya XIII. yüzyıla kadar uzatanlar vardır, bkz. Barutcu Özönder (2000).
5. Bunun için bkz. Barutcu Özönder (1998).
6. Bkz. Pritsak (1952).
7. Bkz. Menandros EL 450452, bunun için bkz. Moravcsik (1958I: 424, II: 275). Ayrıca, Clauson (1970), Sinor (2000: 406).
8. Bu mektuplarla ilgi olarak bkz. Ecsedy (1968: 165166, dn. 56; 1977: 234, dn. 32). Ch'imın kağanın mektubunun detaylı analizi, Türkçeye paralel ifade ve deyişleri hakkında ise bkz. Mori (1965: 4979). Benzer olarak, Pers hükümdarı Kavas I (488531) veya daha güçlü bir ihtimal olarak Xusrö I (531578) tarafından Çin imparatoruna gönderilen mektuba dair bkz. Ecsedy (1977: 234 vd).
9. Ecsedy (1968: 152, 161).
10. S. G. Klja{tornyjV. A. Liv_ıc, “The Sogdian Inscription of Bugut Revised”, AOH, XXVI (1), 1972, 69102.
11. Çin kaynakları Hu adını genellikle Sogd kökenliler için kullanılmışlardı; Çin kaynaklarının Hu'ları zaman zaman Türk boy adları ile birlikte saymasının iki türlü yorumu da geçerlidir: Hu'ların Türk nüfusla sıkı ilişkileri, Hu'ların üzerinde bütün Eski ve Orta Türk çağları boyunca süren kuvvetli Türk nüfuzu. Zira, 11. yüzyılda onlar, tıpkı Kencekler gibi sürekli hâmeleri olan Türklerin dilini “kırık” bir Türkçe ile konuşacak kadar kendiliklerinden Türkleşmişlerdi, Bkz. Mahmut Kâşgarlı, DOv#nı Lug#ti'türk; Ayrıca Barutcu Özönder (1999).
12. Köl Tegin G 9, D 15; BK K 7, 9, 13, 23, 34; Tonyukuk 16, 40, 53 Tagri yarlıqa; BK K 10 üza Tagri asra yer yarlıqa.
13. Bkz. Barutcu Özönder (1999b: 8587).
14. KljaDtornyjLivDic (1972: 7879); Tezcan (1978: 278).
15. Taşağıl (1995: 28), Zieme (1992: 11).
16. Çin kaynaklarındaki Kök Türk ülkesinin doğusundaki Buddhist faaliyet için bkz. Liu Mai Tsai, Die Chinesischen Nachrichten zur Geschichte der OstTürken (T'uküe), I. Buch, 1958, Wiesbaden, 3639.

ESKİ TÜRKLERDE DİL VE EDEBİYAT

- Buddhizm'in Türkler arasında yaygın olarak kabul görmesi daha geç bir zamanda gerçekleşmişse de, Kök Türk kağanlığının ilk döneminde devletin hem doğu hem de batı bölgelerindeki Buddhist faaliyet tespit edilebilmektedir. 574584 yılları arası Kök Türklere yönelik Buddhist misyonerlik faaliyetleri için bkz. Gabain (1954), Zieme (1992: 1112); Sinor (2000: 421423).
17. Bkz. Chavannes (1941: 25, 1720 satırlar; 192193).
  18. Meselâ, farklı dil ve/veya alfabe yazılan metinlerin sonlarına müstensihlerin düştüğü tek cümlelik Türk Runik harfli bitirme kayıtları (Säkiz Yükmâk'te olduğu gibi) veya Dunhuang, Yarxoto ve Turfan yakınındaki meskûn mağaratapınaklardaki grafitler veya ayna gibi şahsî eşyalar üzerindeki yazılar.
  19. Bkz. Clauson (1970: 5556).
  20. Clauson (1970: 6162) ve özellikle Kök Türk döneminde yazının okullaşmasıyla ilgili literatürün değerlendirilmesi ve varılan sonuçları bakımından bkz. Vasil'ev (1997: 297304).
  21. Turfan ve Karaşahr havzası sâkinlerinin dili literatürde Doğu Toharcası veya A Toharcası, Kuça çevresinde konuşulan dil de Batı Toharcası veya B Toharcası olarak adlandırılmaktadır. Kuça'nın batısı, Kızıl, Ming Öy mağaralarında bulunan bir grup metinden hareketle Batı Toharcasının içinde özel bir grup (bazılarınca dil, C Toharcası) teşkil edecek değerde bir diyalektin varlığından da söz edilmektedir, RonaTas (1991: 64).
  22. Br#hmO yazısı ile Türkçe metinler üzerine yapılan çalışma ve incelemeler için bkz. H. Stöner, (1904), Zentralasiatische Sanskrittexte in Br#hmOschrift aus Idzqutshari. ChinesischTurkistan. I. Sitzungsberichte der Königlich Preussischen Akademie der Wissenschafte 44, 12821290. (Anhang: Uygurische Fragmente in Br#hmOschrift, 12881290); H. W. Bailey, (1938), "IndoTurcica", BSOAS 9, 289302; G. Clauson, (1973), "The TurkishKhotanese Vocabulary reedited", İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi, 5, 3745; D. Maue K. Röhrborn, (1976), "Ein zweisprachiges Fragment aus Turfan, CAJ 20, 208221, ayrıca bkz. CAJ 22 (1978), 134135; D. Maue, (1983), "Zu den Dentalen im Br#hmOUigurischen", Sprachen des Buddhismus in Zentralasien, Ed. K. Röhrborn ve W. Veenker, Wiesbaden, 5364; D. Maue, (1984), "Vorläufige Bemerkungen zu den Gutturalgraphemen in der alttürkischen Br,hmO", UAJb N. F. 4, 9096; P. Zieme, (1984), "Zur Verwendung der Br,hmOSchrift bei den Uiguren", Altorientalische Forschungen 11, 331346.
  23. Meselâ, Kazakistan'da Esik Tas kurganından çıkarılan bir gümüş kap üzerindeki 26 runik karakterden oluşan yazıtın nispî tarihi M. Ö. VVI. yüzyıllardır. En iyi Türkçede okunabilen yazıtın tarihi bizi hem Türk yazı tarihini hem de dilin yazılı tarihini bir 1000 yıl daha geriye götürebilir.
  24. A. von Gabain, Alttürkische Grammatik, Leibzig 1950; T. Tekin, A Grammar of Orkhon Turkic, Indiana University Publications: 69, Bloomington 1968; Aydarov G., "O yazıke pamyatnika Kutlug Kagana (VIII v.) ", İzvestiya Akademiya Nauk Kazaxskoy SSR, 1963/6, s. 8188; aynı kişi, Yazık orxonskogo pamyatnika Bil'gekagana, AlmaAta 1966; aynı kişi, Yazık orxonskix pamyatnikov drevnetyurkskoy pismennosti VIII veka, AlmaAta 1971; OrhonYenisey abidelerinin dili üzerinde V. M. Nasilov, Yazık orxonoyeniseyskix pamyatnikov, Moskova 1960; Yenisey abidelerinin dili üzerinde İ. A. Batmanov, Yazık yeniseyskix pamyatnikov drevnetyurkskoy pismennosti, Frunze, 1959; karşılaştırmalı olarak İ. A. Batmanov, Z. B. Aragaçi, G. F. Babuşkin, Sovremennaya i drevnyaya Yeniseyka, Frunze 1962 vd.
  25. Her hâlde, bir toplum için yazıyı kullanmayı bilmek, yazıyı yaratmaktan daha önemli olmalıdır. Ama konuyu merak edenler için zengin bir literatür vardır.
  26. Kızlasov (1994).
  27. Kızlasov'un AvrupaAsya grubu Türk Runik harfli metinler içinde saydığı Güney Yenisey ile Açıktaş ve İsfara yazıtlar grubu da buldukları coğrafya dikkate alınarak belirtilmişlerdir. Güneydoğu Avrupa'da, Kafkaslarda, İdilUrallar'daki yazıtlar için bkz. J. Harmatta, "Turk and Avar Runic Inscriptions on Metal BeltPlates", pp. 321330, Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae, vol. 37, 19961997. (Krş. Aynı adla: Erdem, Aydın Sayılı Özel Sayısı I, C. 9, S. 25, 1996, ss. 255264+ I (Fig. 19); a. k. Avarların dili sorununa dair; Doğu Avrupa'da Türk oyma yazılı kitabeler, çev. Hicran Akın, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1988; a. k., (1987). "Doğu Avrupa'da Oyma Yazılı Kitabeler", Erdem 3.; Haussig, H. W., (1985), "Der Historische Hintergrund der Runenfunde in Osteuropa und Z", Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 81132, a. k., (1985), "Die Runen des Schatzes von Nagy Szent Miklos in Ihrer Bedeutung", Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1752; Kljaştorniy S. G. Vâsâry, I. A., "Runic on a BullSkull from Volga Region". Between the Danube and the Caucasus, Budapest 1987; a. k. Klyaştorıny, S. G., "Xazarskaya nadpis na amfore s gorodişça Mayaki", SA, 1979, No. 1.; Kızlasov İ. L., Runiçeskie nadpisi Mayatskogo gorodişça. Mayatskiy arxeologičeskiy kompleks.

ESKİ TÜRKLERDE DİL VE EDEBİYAT

- Materialı SovetskoBolgaroVengerskoy ekspeditsii. M. 1990; a. k., "Runičeskie pis'mennosti stepnoy zoni Evrazii", Problemi istočnikovedeniya: Avtořef. dis. ... dokt. istor. nauk. M., 1990; Nemeth, J., Die Inschriften des Schatzes von NagySzentMiklos, Bibliotheca Orientalis Hungarica. II, BudapestLeipzig, 1932; a.k., Runiform Incriptions from NagySentMiklos and the Runiform Scripts from Eastern Europe. Acta Linguistica. Budapest 1971 t. 21 fasc. 12; RonaTas, A. A, "Runic Inscription in the Kujbysev Region", AOH 1976 vol 30, f. 3, s. 267271; Thomsen V., Une inscription de la trouvaille d'or de NagySentMiklos, Samlede Afhandlinger. K0benhavn 1922 t. 3; Vasary, I., (1972) "Runiform Signs on Objects of the Avar Period", Acta Orientalia Hungarica 25, 335347 v. b.
28. 2. numaralandırmalarda Y = Yenisey, GY = Güney Yenisey'i karşılar.
29. Türkoloji literatüründe Altay buluntuları arasında bilinir. Buluntunun HakasMinusin deresinden bulunduğuna dair bkz. Kızlasov (1994: 202, 206 (dipnot 64)).
30. Bu olayı anlatan Uygur harfli bir Türkçe metin TT II'de yayınlanmıştır. Bu belgen daha uzun Sogdca aslından kısaltılarak çevrildiği sanılmaktadır.
31. Öyküler üzerine yapılan çalışmalar için bkz. A. von le Coq Köktürkische aus Turfan (SBAW 1909, 10471061), aynı kişi, Ein manichäischuigurisches Fragment aus IdiqtSchahri (SBAW 1908), aynı kişi, Manichaica III, Nr. 7, 13, 14, 30; W. Bang, "Manichäische Erzähler" (Le Museon, 44, 1931, 136), P. Zieme, "Die türkischen YosipasFragmente", MIO, 14, 1968, 4567. Bunlardan Manichaica III 14 nu'lu öykü Eski Yunan edebiyatı ürünlerinden Aispos öykülerinden bir parçadır.
32. Maniheizm üzerine kaynaklar için bkz. Gunner B. Mikkelsen, Bibliographia Manichaica: a comprehensive bibliography of Manichaeism through 1996, Turnhout: Brepols, 1997.
33. İki yıldız nom ve dinî kurallarla ilgi öğretici metinleri için bkz. A. von le Coq, Manichaica I ve III; P. Zieme (1970), "Ein manichäish türkischen Fragment in manichäische Schrift", AOH, 23, 157165. Manastır yönetmeliği ile ilgili metin için bkz. P. Zieme, (1975). "Ein uigurischer Text die Wirtshaff manichäischär Klöster im Uigurischen", Research in Altaic Languages, ed. L. Ligeti, Budapest, 331338.
34. Bunlar için bkz. Prof. K. Röhrborn'un UW 16 Kaynaklar kısmına.
35. Bkz. Elverskog (1997: 1112).
36. 9 Aiga için bkz. Winternitz (1933: 910 ve dip not 3).
37. Bunlar için bkz. Bkz. Elverskog 1997: 105125.
38. Bunlar ve diğer Maitrisimit nom bitig üzerine yapılan çalışmalar için Elverskog'a (1997: 1401145) bakılabilir.
39. Zieme (1985: 283284).
40. Maitreya Buddha'ya yazılan övgüler Arat (ETŞ Nu. 17), Tezcan (BT III, 7611121. str. lar) ve Zieme (BT XIII, Nu. 19) tarafından işlenmiştir. Avalokite|vara övgüleri için bkz. Zieme (BT XIII, 20, 21, 23, 24; hatime olarak 24).
41. Bu üç manzum avad,na yayını için bkz. M. Shōgaito, "Drei zum Avalokite|varasNtra passende Avad,nas", Der türkische Buddhismus in der japanischen Forschung. J. P. Laut and Klaus Röhrborn, Eds. VSUA 23. Wiesbaden: Otto Harrassowitz (1988): 5699. Prof. Shōgaito'nun Japoncadaki yayınları için bkz. "An Uygur Avad#na to the Avalokite| vara SNtra", Tōyō gaku hō 58, 12 (Shōwa 51 nen/Dec. 1976), 258 (01)222 (37); Studies on Uygur and Uygur Literature I: Three Avad,nas Corresponding to the Avalokitevara S|tra and the Agama SNtra", Kobe: Kobeshi Gaikokugo Daigaku Gaikokugaku Kenkyjo, 1982; Studies on Uygur and Uygur Literature 2: On Two Buddhist Uygur Texts, with Special Reference to "Three Avad#nas befitting the Avalokite| vara SNtra" and the Agama SNtra, with Glossary, Kobe: Kobeshi Gaikokugo Daigaku Gaikokugaku Kenky'jo, 1985.
42. Bu ve diğer sayılanlar için ayrıca bkz. Zieme (1991: 252257).
43. Bu metinler hakkında bkz. Tezcan (1978: 306315).
44. P. Zieme, (1974), "Zu den nestorianichentürkischen Turfan texten", Sprache, Geschichte und Kultur der Altaischen Völker, Berlin, 661664, Tafel 5154. Diđerleri üzerinde yapılan çalışmalar için bkz. Tezcan (1978: 305306).

Kaynaklar :

ESKİ TÜRKLERDE DİL VE EDEBİYAT

- AKIŞEV, K. A., Kurgan İssık. İskusstvo sakov Kazaxstana, Moskova, 1978.
- AMANCOLOV, A., "Kazakistan'da bulunan Çin aynası ile Sasani tabağındaki Runik Türk yazıları", TDAY Belleten 1993, 115120.
- ANZERLİOĞLU, Y., (1999), "İç Asya'da Nasturîlik", KÖK Araştırmalar, I/1, Bahar 1999, 113132.
- ARAT, R. R., Eski Türk Şiiri, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.
- BANG, W. A. von GABAIN, (1929), Türkische TurfanTexte II, SPAW. (TT II).
- BARUTCU, F. S., (1987), Uygurca Sad,prarudita ve Dharmodgata Bodhisattva Hikâyesi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Doktora Tezi, Ankara. (SDB).
- BARUTCU, F. S., (1990a), Sthiramati'nin Vasubandhu'nun Abhidharmakośa'sına yazdığı tefsirin Etü. Tercümesi, Abidarım kınılığı koşavarti şastirtakı çinkirtü yörgümlerining kingürüsü'nden Üç İtigsizler, GirişMetinTercümeNotlar İndeks + XXX Levha, Ankara: Tengrim Türklük Bilgisi Araştırmaları Dizisi: 1.
- BARUTCU, F. S., (1990b), "Abhidharmakośa'ın, bh,üya_Ök,tattv,rthan,ma'nın Eski Uygurca tercümesinden bir parça", DTCF Dergisi, XXXIV/12, Ankara, 1115.
- BARUTCU, F. S., (1991), "Maniheist ve Buddhist Çevrelerde Türk Şiiri", Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten, Ankara 1991, 6987.
- BARUTCU ÖZÖNDER, F. S., (1998), "Yenisey Kitabeleri ve Yer Sular", Journal of Turkish Studies (TUBA/Türklük Bilgisi Araştırmalar), 22, 171184.
- BARUTCU ÖZÖNDER, F. S., (1999a), "Mahmut Kâşgarlı ve Dil Anlayışı", 78 Mayıs 1999, Kâşgarlı Mahmut Bilgi Şöleni, TDKTÜRKSÖY, Ankara. (bildiri).
- BARUTCU ÖZÖNDER, F. S., (1999b), "Türkler Ne Zaman Bir Millet İdi? I. Ortak Bir Köken Mitleri Vardı: Bir Dışkırttan Türemişlerdi ", KÖK Araştırmalar, I/2, Güz 1999, Ankara, 6592.
- BARUTCU ÖZÖNDER, F. S., (2001), "Türk Dilinin Yapısı ve Tarihî Dönemleri", 24 Ekim 2001, Bilim, Kültür, Edebiyat Dili Olarak Türkçe Semineri, Hacettepe Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Ankara (bildiri).
- BOLD, L., Bnmaın nutagdax' xadnı biçees, Ulaanbaatar 1990.
- BOODBERG, P. A., (1936). "The Language of the T'opa Wei", Harvard Journal of Asiatic Studies, 1, 167185., Selected Works içinde yeniden baskı, 221239.
- BT III: Bkz. TEZCAN, S.; BT XIII: Bkz. ZIEME, P.
- CHAVANNES, Edouard, (1941)2, Documents sur les Toukieue (Turcs) Occidentaux, recueillis et commentés suivi de Notes Additionnelles, Paris.
- CLAUSON, Sir G., (1962), Turkish and Mongolian Studies, London.
- CLAUSON, G. , (1970), "The origin of the Turkish "Runic" alphabet", Acta Orientalia Havniae XXXII, 5176.
- DİYARBEKİRLİ, N., (1973), "Kazakistan'da Bulunan Esik Kurganı", Cumhuriyetin 50. Yılına Armağan, İstanbul, 291304.
- DOERFER, G., (1983), "Temel Sözcükler ve Altay dilleri Sorunu", Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 19801981, 116.
- DOERFER, G., (1996), Formen der älteren Türkischen Lyrik, studia uraloaltaica, Szeged.
- EBERHARD, W. (1949), Das Toba Reich Nord Chinas, Leiden.
- ECSÉDY, H., (1968). "Tradeandwar relations between the Turks and China in the second half of the 6th century", Acta Orient. Hung., XXI/3, 131180.
- ECSÉDY, I., (1977), "Early Persian Envoys in the Chinese Courts (5th6th Centuries A. D.) ", Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae, 25, 227236.
- EHLERS, G., (1982), "Ein alttürkisches Fragment zur Erzählung vom Töpfer", Ural Altaische Jahrbucher. Neue Folge 2 (1982), 175185, Faksimile: 177.
- ELVERSKOG, Johan, (1997). Uygur Buddhist Literature, Silk Road Studies I, Brepols: Turnhout.

ESKİ TÜRKLERDE DİL VE EDEBİYAT

- ERDAL, (1991). Old Turkic Word Formation, A Functional Approach to the Lexicon, 2 Vol. Turkologica, Band 7, Otto Harrassowitz: Wiesbaden.
- ERDAL, M., (1979), "The chronological classification of Old Turkish texts", Central Asiatic Journal XXIII, 151175.
- ETŞ: Bkz. ARAT.
- GABAIN, A. von, (1954). Türkische Turfantexte, VIII, A. D. A. W., Berlin. (TT VIII).
- GABAIN, A. M. von, (1954). Buddhistische Türkenmission, Asiatica, F. WellerFestschrift, Leibzig.
- GENG Shimin, (1986), "A Study of the Uygur Buddh,vatamsakas°tra [Çince], Zhongyang Minzu Xuewan Xuebao 2 (1986), 8489, Faksimile: 1 levha.
- GENG Shimin, (1986), "A Study of the Uygur Buddh,vatamsakas°tra [Çince], Minzu Yuwen 3 (1986), 5965, Faksimile: 1 levha.
- HAMILTON, J. R., (1971). Manuscripts ouïgours de TouenHouang. Le conte bouddhique du bon mauvais prince en version ouïgoure. Paris: Klincksieck, 1971, faksimile: 163204.
- HAMILTON, J. R., (1986), Manuscripts ouïgours du IXe Xe siècle TouenHouang, Vol. I, Paris: Peeters, 120, Tıpkıbasım: vol II, 267270.
- HAMILTON, J. R., (1996). "On the Dating of the Old Turkish manuscripts from Tunhuang", Turfan, Khotan und Tunhuang. R. E. Emmerick, Werner Sundermann, Ingrid Warnke and Peter Zieme, Eds. Berlin: Akademie Verlag, 135145.
- HANSEN, O., (1930), "Zur sogdischen Inschrift auf dem dreisprachigen Denkmal von Karabalgasun", Journal de la Société Finougrienne XLIV (1930), 339.
- HAUSSIG, H. W., (1985), "Die Runen des Schatzes von NagySzent Miklos", in Ihrer Bedeutung für die Runenschriften Osteuropas, Veröffentlichungen der Societas UraloAltaica, Band 19, Wiesbaden, 1852.
- JONG, J. W. De., (1983), "Review of Ş. Tekin Buddhistische Uigurica aus der YüanZeit", Indolranian Journal 25 (1983), 225226.
- KIZLASOV, İ. L., (1990), Drevnetyurkskaya runičeskaya pismennosti Yevrazii. Opıt paleografičeskogo analiza, Moskova.
- KIZLASOV, İ. L., (1994). Runičeskie pi'smennosti yevraziyskix stepey, Moskova.
- KUDARA, K. And J. ODA, (1984). "Uygur Fragments of teh 80 volume Buddh,vatamsakas°tra. Appendix: Anzang and the 40 volume Buddh,vatamsakas°tra [Japonca]", Ryûkoku Daigaku Bukkyô bunka kenky°sgo kiyô 22 (Sept. Shôwa 58 nen/1984), 176205.
- KUDARA, K. ve P. ZIEME, (1985), Guan wu liang shou jing in Uygur [Japonca], Kyoto: Nagata Bunshödö.
- LATTIMORE, O., (1962), InnerAsian frontiers of China, Boston.
- LIGETİ, L., (1951). "Mots de civilisation de Haute Asie en transcription chinoise", Acta Orient. Hung., I, 141185.
- LIGETİ, L., (1970). Le tabghatsch, un dialecte de la langue sienpi", Mongolian Studies, ED. L. LIGETI, Budapest, 265308.
- Liu MauTsai, (1958). Die Chinesischen Nachrichten zur Geschichte der OstTürken (T'uküe), II cilt, Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- MAUE, D., (1996). Alttürkische Handschriften. Teil I: Dokumente in Br,hmO und tibetischer Schrift. VOHD 13, 10. Stuttgart: Franz Steiner Verlag 1996.
- MENGES, K. H. (1968). The Turkic languages and peoples, Wiesbaden.
- MİLLER, R. A., (1971). Japanese and the Other Altaic Languages, Chicago and London: The University of Chicago Press.
- MORAVCIK, Gy., (1958). Byzantinoturcica I. Die byzantinischen Quellen der Geschichte der Türkvölker, II. Sprachreste der Türkvölker in den byzantinischen Quellen, 2. Baskı, Berlin.

ESKİ TÜRKLERDE DİL VE EDEBİYAT

- MORİ, M., (1965), "Tokketsu no Keimin kakan no joojjoobun no bunshoo (On some passages in a Memorial Presented to Yangti of the Sui Dynasty of Ch'imin qa,an)", Toku "Tokketsu hibun" sakki, No. 1. Töyö gakahö 48, No 1 (June 1965), 4979.
- PELLİOT, P., (1914). "La version ouigoure de l'histoire des princes Kaly#namkara et P#pamkara", T'oung Pao 15 (1914), 225272.
- POPPE, N. (1926), "Altaiisch und Urtürkisch", UralAltäische Jahrbücher, 6, 94121.
- PRITSAK, O., (1952). "Stammensnamen und Titulaturen der altaischen Völker", UralAltäische Jahrbücher, XXIV/12.
- RİNÇEN, E., (1968), Les Dessigns pictographique et les Inscriptions sur les rochers et sur les steles en Mongolie, Corpus Scriptorum Mongolorum, Instituti Linguae et Litterarum Academiae Scientiarum Reipublicae Populi Mongolici, Tomus XVI, Fasciculus I, Ulaanbaatar.
- RÖNATAS, A. (1988), "Turkic influence on the Uralic languages", in D. Sinor (ed.) The Uralic Languages. Description, History and Foreign Influences, Handbuch der Orientalistik, 8. Ableitung, Leiden: Brill, 74280.
- RÖNATAS, A. (1991), An Introduction to Turkology, Studia uraloaltaica 33, Szeged.
- RÖHRBORN, K., (1977/1998), Uigurische Wörterbuch 16, Wiesbaden.
- S. G. KLJAYTORNYJV. A. LİVYİC, "The Sogdian Inscription of Bugut Revised", Acta Orient. Hung., XXVI (1), 1972, 69102.
- SERTKAYA, O. F., (1985), "Fragmente in Alttürkischer Runenschrift aus den Turfan Funden", Runen, Tamgas und Graffiti aus und Osteuropa, Wiesbaden, 134164; "Kağıda Yazılı Göktürk Metinleri ve Kağıda yazılı Göktürk Alfabeleri", Göktürk Tarihinin Meseleleri, Ankara 1996, 277292.
- SERTKAYA, O. F., "Eski Türk Şiirinin Kaynaklarına Toplu Bir Bakış", Türk Dili, Türk Şiiri Özel Sayısı I (Eski Türk Şiiri), Sayı 409/Ocak 1986, 4380; Türk Dili, Sayı 440 (1988), 99109; Türk Dili, 441 (1988), 149160.
- SHÔGAITO, M., (1995). "Uygur Text of the Boddhisattvac,rya Pelliot Ouïgour 4521 [Japonca]", Annals of Foreign Studies 31 (1995), 3396, Faksimile: 21 levha, 7596.
- SHÔGAITO, M., L. TUGUŞEVA, S. FUJISHIRO, (1998). The Da'akarmapath,vad,nam,la in Uighur from the Collection of the St. Petersburg Branch of the Institute of Oriental Studies Russian Academy of Sciences, Kyoto.
- SINOR, D., (2000)), "[Kök] Türk İmparatorluğunun Kuruluşu ve Yıkılışı", Erken İç Asya Tarihi, Der.: D. SINOR, Ankara: İletişim Yay., 383424. The Cambridge History of Early Inner Asia, 1990, Cambridge: Cambridge University.
- SMİRNOVA, O. İ., (1963). Katalog monet monet s gorodişça Pendjikent (Materialı 1949/1956 gg.), Moskova.
- SMİRNOVA, O. İ., (1967). "Numizmatičeskie zametki", Epigrafika Vostoka, XVIII (1967), 3440.
- TAŞAĞIL, A., (1995), GökTürkler, TTK Yayınları: Ankara.
- TEKİN, Ş., (1980), Buddhistische Uigurica aus der YüanZeit. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- TEKİN, Ş., (1965), "Uygur Edebiyatının Meseleleri", Türk Kültürü Araştırmaları, II/12, 2667.
- TEKİN, T., (1986), "İslam Öncesi Türk Şiiri", Türk Dili, Türk Şiiri Özel Sayısı I (Eski Türk Şiiri), Sayı 409/Ocak 1986, 342.
- TEKİN, T., (1986), "Karahanlı Dönemi Türk Şiiri", Türk Dili, Türk Şiiri Özel Sayısı I (Eski Türk Şiiri), Sayı 409/Ocak 1986, 342.
- TEKİN, T., (1987), Tuna Bulgarları ve Dilleri, Ankara: TDK Yayınları.
- TEZCAN, S., (1974). Das Uigurische InsadiS'tra, BT III, Berlin: Akademie Verlag.
- TEZCAN, S., (1975). Eski Uygurca Hsüan Tsang Biyografisi. X. Bölüm, Ankara.
- TEZCAN, S., (1978), "En Eski Türk Dili ve Yazını", Bilim, Kültür ve Öğretim Dili Olarak Türkçe, Ankara: TTK Yayınları, 271323.

ESKİ TÜRKLERDE DİL VE EDEBİYAT

- TRYJARSKI, E., (1985), "Alte und neue probleme der runenartigen inschriften Europas, Ein Versuch der Entzifferung der Texte aus Murfatlar und Pliska", in Ihrer Bedeutung für die Runenschriften Osteuropas, Veröffentlichungen der Societas UraloAltaica, Band 19, Wiesbaden 1985, 5380.
- TT II, VIII: Bkz. BANG, W. A. von GABAİN (1929), GABAIN, A. von (1954).
- TUNA, O. N., (1987). Altay Dilleri Teorisi, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı: İstanbul.
- VASİL'EV, D. D., (1983), Grafiçeskiy fond pamyatnikov tyurkskoy runiçeskiy pis'mennosti aziatskogo areala, Moskova.
- VASİL'EV, D. D., (1983), Korpus tyurkskix runiçeskix pamyatnikov basseyna Yeniseya, Moskova.
- VASİL'EV, D. D., (1997), "KökTürklerin Okuma Yazma Bilmeleri Sorunu", Uluslararası Osmanlı Öncesi Türk Kültürü Kongresi Bildirileri, 47/Eylül/1980 Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Yay., Kongre ve Sempozyum Bildirileri Dizisi: 19, Ankara 1997, 297304.
- WINTERNITZ, M., (1933), A History of Indian Literature, Vol II, Calcutta: The University of Calcutta.
- ZİEME, P., (1974). "Ein Uigurisches Turfanfragment der Erzählung vom guten und vom bösen Prinzen", Acta Orient. Hung. 28, 2 (1974), 263268, Faksimile: 265.
- ZİEME, P., (1976). ManichäishTürkische Texte, BT V, Berlin.
- ZİEME, P., (1985). Buddhistische Stabreimdichtungen der Uiguren, BT XIII, Berlin: Akademi Verlag.
- ZİEME, P., (1991). Die Stabreimtexte der Uiguren von Turfan und Dunhuang. Budapest: Akadémiai Kiado (1991).
- ZİEME, P., (1992), Religion und Gesellschaft im Uigurischen Königreich von QoĖo: Kolophone und Stifter des alttürkischen buddhistischen Schrifttums aus Zentralasien, Opladen: Westdt. Verl.